

Poznámky z

FYZIKY

pre 2. ročník
gymnází
a stredných škôl

Autor: Martin Šlota

Zdroj: <http://www.zones.sk>

Používanie materiálov zo ZONES.SK je povolené bez obmedzení iba na osobné účely a akékoľvek verejné publikovanie je bez predchádzajúceho súhlasu zakázané.

OBSAH

OBSAH	2
ŠTRUKTÚRA A VLASTNOSTI LÁTOK	4
ZÁKLADNÉ POZNATKY Z MOLEKULOVEJ FYZIKY A TERMODYNAMIKY	4
<i>Kinetická teória stavby látok</i>	4
<i>Dôkazy neusporiadaného pohybu častíc v látkach</i>	4
<i>Častice v silovom poli susedných častíc</i>	4
<i>Modely štruktúr látok rozličných skupenstiev</i>	5
<i>Rovnovážny stav termodynamickej sústavy</i>	5
<i>Termodynamická teplota</i>	6
VNÚTORNÁ ENERGIA, PRÁCA, TEPLLO	7
<i>Merná tepelná kapacita</i>	7
<i>Kalorimeter</i>	7
<i>Prvý termodynamický zákon</i>	7
ŠTRUKTÚRA A VLASTNOSTI PLYNNÉHO SKUPENSTVA LÁTOK	7
<i>Ideálny plyn</i>	7
<i>Stredná kvadratická rýchlosť</i>	7
<i>Teplota plynu z hľadiska molekulovej fyziky</i>	7
<i>Stavová rovnica ideálneho plynu</i>	8
<i>Izotermický dej s ideálnym plynom</i>	8
<i>Izochorický dej s ideálnym plynom</i>	8
<i>Izobarický dej s ideálnym plynom</i>	9
<i>Adiabatický dej s ideálnym plynom</i>	9
KRHOVÝ DEJ S IDEÁLNYM PLYNOM	10
<i>Práca plynu pri stálom a premenlivom tlaku</i>	10
<i>Carnotov cyklus</i>	10
ŠTRUKTÚRA A VLASTNOSTI PEVNÝCH LÁTOK	11
<i>Kryštalické a amorfné látky</i>	11
<i>Ideálna kryštalová mriežka</i>	11
<i>Prehľad hlavných typov väzby v pevných látkach</i>	12
<i>Poruchy kryštalovej mriežky</i>	12
<i>Krivka deformácie</i>	13
<i>Teplotná rozťažnosť pevných telies</i>	13
ŠTRUKTÚRA A VLASTNOSTI KVAPALÍN	13
<i>Povrchová vrstva kvapaliny</i>	14
<i>Povrchová sila a povrchové napätie</i>	14
<i>Javy na rozhraní pevného telesa a kvapaliny</i>	14
<i>Kapilarita</i>	15
<i>Teplotná objemová rozťažnosť kvapalín</i>	15
ZMENY SKUPENSTVA LÁTOK	15
<i>Topenie a tuhnutie</i>	15
<i>Sublimácia</i>	16
<i>Vyparovanie, var a kvapalnenie</i>	16
<i>Fázový diagram</i>	17
<i>Vodná para v atmosfére</i>	17
ELEKTRINA	18
ELEKTRICKÉ POLE	18
<i>Elektrický náboj a jeho vlastnosti</i>	18
<i>Coulombov zákon</i>	18
<i>Intenzita elektrického poľa</i>	18
<i>Elektrický potenciál</i>	19
<i>Elektrické napätie a Millikanov pokus</i>	19
<i>Rozmiestnenie náboja na vodiči</i>	19
<i>Kapacita vodiča, kondenzátor</i>	20
<i>Spájanie kondenzátorov</i>	20
<i>Statické silové polia</i>	20

ELEKTRICKÝ PRÚD.....	21
<i>Vodič v elektrickom poli.....</i>	21
<i>Izolant v elektrickom poli.....</i>	21
<i>Elektrický prúd.....</i>	21
<i>Elektrický zdroj.....</i>	21
ELEKTRICKÝ PRÚD V KOVOCH	22
<i>Elektrónová vodivosť kovov.....</i>	22
<i>Ohmov zákon.....</i>	22
<i>Ohmov zákon pre uzavretý obvod.....</i>	23
<i>Kirchhoffove zákony.....</i>	23
<i>Praktické aplikácie Kirchhoffových zákonov.....</i>	23
<i>Zväčšenie rozsahu ampérmetra.....</i>	23
<i>Zväčšenie rozsahu voltmetra.....</i>	23
<i>Príklady na Kirchhoffove zákony.....</i>	24
<i>Práca a výkon v obvode s konštantným prúdom.....</i>	24
ELEKTRICKÝ PRÚD V POLOVODIČOCH.....	24
<i>Polovodič.....</i>	24
<i>Vlastné polovodiče.....</i>	25
<i>Nevlastné (prímesové) polovodiče.....</i>	25
<i>Tranzistorový jav.....</i>	26
ELEKTRICKÝ PRÚD V ELEKTROLYTOCH	27
<i>Elektrolytický vodič.....</i>	27
<i>Závislosť prúdu v elektrolyte od napätia.....</i>	27
<i>Faradayove zákony elektrolýzy.....</i>	27
<i>Galvanické články.....</i>	28
ELEKTRICKÝ PRÚD V PLYNOCH A VO VÁKU.....	29
<i>Ionizácia plynov.....</i>	29
<i>Voltampérová charakteristika výboja.....</i>	29
<i>Katódové žiarenie.....</i>	30
<i>Termoemisia elektrónov.....</i>	30

ŠTRUKTÚRA A VLASTNOSTI LÁTOK

ZÁKLADNÉ POZNATKY Z MOLEKULOVEJ FYZIKY A TERMODYNAMIKY

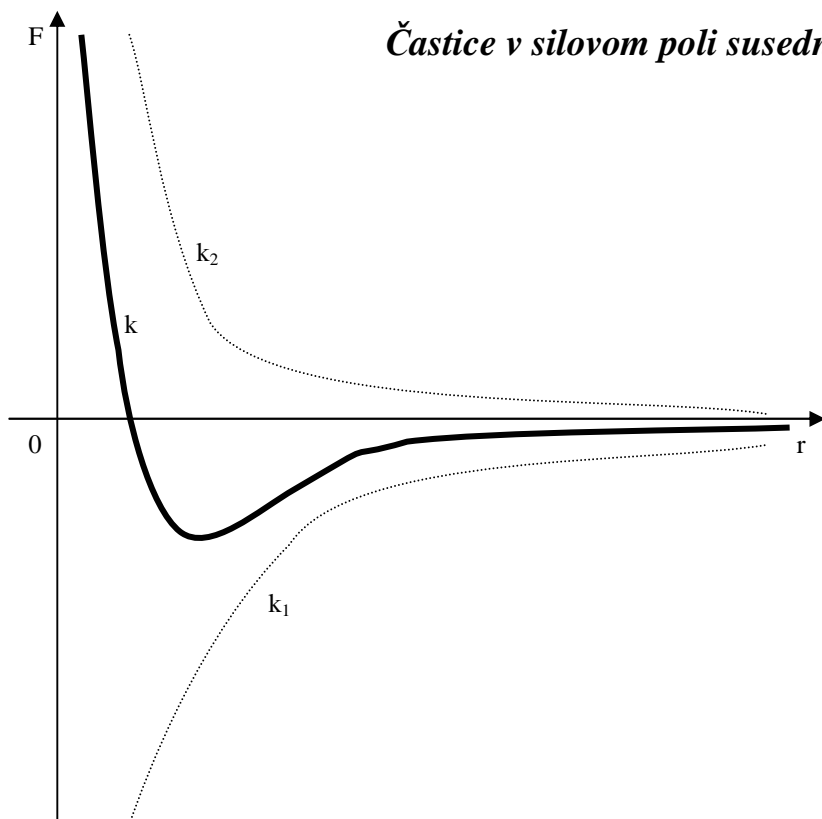
- termodynamická metóda – metóda, ktorá pri skúmaní tepelných vlastností látok a získavaní vzťahov medzi fyzikálnymi veličinami vychádza z opisu javov, z meraní veličín a neopiera sa o nijaký model časticového zloženia látok
- uplatňovanie tejto metódy a používanie zákona zachovania premeny energie podmienili vznik termodynamiky (vedný odbor)
- kinetická teória stavby látok:
  - 19. storočie – o vnútornom zložení látok
  - základ pre vedný odbor molekulová fyzika, z ktorej sa vyvinula štatistická fyzika:
    - základná metóda pre tieto vedné odbory – štatistická metóda:
      - opis pohybu obrovského počtu častíc – poznatky z teórie pravdepodobnosti a matematickej štatistiky
- termodynamická a štatistická metóda sa navzájom dopĺňajú

Kinetická teória stavby látok

- zakladá sa na 2 experimentálne overených poznatkoch:
  1. Látka akéhokoľvek skupenstva sa skladá z častíc – molekúl, atómov alebo iónov. Priestor, ktorý látka zaberá nie je týmito časticami bezo zvyšku vyplnený. Hovoríme o nespojitej (diskrétnej) štruktúre.
  2. Častice sa v látke ustavične chaoticky pohybujú a to posuvne, otáčavo alebo kmitavo.
  3. Častice na seba navzájom pôsobia príťažlivými a súčasne odpudivými silami
- dôkazy:
  - existencia častíc:
    - elektrónový (250 000x zväčšenie) a laserový (250 000 000x zväčšenie) mikroskop – rozmery atómov – rádovo 0,1 nm
  - neusporiadaný pohyb – difúzia, Brownov pohyb, tlak plynu, ...
  - príťažlivé a odpudivé sily – veľa javov

Dôkazy neusporiadaného pohybu častíc v látkach

- difúzia – samovoľné prenikanie častíc jednej látky medzi častice druhej látky
- Brownov pohyb – peľ vo vode – jeho častice sa chaoticky pohybujú ako vieme z pozorovania pod mikroskopom a podobne sa chovajú aj molekuly a atómy
- tlak plynu:
  - tlak – počet nárazov častíc na stenu nádoby (alebo na niečo iné) – ak zvýšime energiu (teplotu), tlak sa zvyšuje

- v molekule sú atómy navzájom viazané väzbovými silami
- väzbové sily sa v menšej miere vyskytujú medzi molekulami kvapaliny
- dve častice:
  - odpudivé a príťažlivé sily závisia od vzdialenosti
  - výslednica – k (na obr.)
  - príťažlivá sila – k1
  - odpudivá sila – k2
  - vzdialenosť $< r_0 \Rightarrow$ častice sa odpudzujú
  - vzdialenosť $= r_0 \Rightarrow$ rovnovážna poloha
  - vzdialenosť $> r_0 \Rightarrow$ príťažlivé sily prevládajú
- každá častica je príťahovaná iba najbližšími časticami v okolí – pôsobia na ňu iba silové polia najbližších častíc
- sily, ktorými na seba pôsobia častice, určujú aj vzájomnú polohu častíc
- potenciálna energia sústavy častíc sa dá určiť z ich vzájomnej polohy
- pri rovnovážnej polohe častíc sa táto energia nazýva väzbová energia

Modely štruktúr látok rozličných skupenstiev

- idealizácia
- plyny:
  - nestály tvar a objem
  - prevládajú odpudivé sily
  - 100 x väčšia vzdialenosť medzi časticami než rozmery častíc
  - pohyb prevláda posuvný; v 2-atómových molekulách sa vyskytuje aj otáčavý (okolo väzby)
  - zrážky – prebiehajú bez dotyku častíc – častice sa k sebe približia a menia smer prostredníctvom odpudivých síl
  - zvýšením energie sa zvýši kinetická energia častíc, tlak, počet zrážok, ...
  - energia prevláda kinetická
- pevné látky:
  - stály tvar a objem (nestlačiteľné)
  - rozdeľujeme ich na kryštalické a amorfné (na malé vzdialenosti sú častice rovnaké a nemajú presný bod topenia)
  - prevládajú príťažlivé sily
  - prevláda kmitavý pohyb
  - prevláda potenciálna energia
  - o zrážkach neuvažujeme
  - zvýšenie energie – zvýšenie teploty – topenie
- kvapaliny:
  - nestály tvar, stály objem
  - prirovnávané k amorfným látkam
  - vykompenzované príťažlivé a odpudivé sily
  - energia – kinetická aj potenciálna
  - zvýšenie energie – molekula sa dostáva na povrch a ak má už dostatočnú energiu, vyparí sa
- plazma:
  - vysoko ionizovaný plyn, ktorý je navonok ako celok neutrálny
  - príklady – blesk, plameň, polárna žiara, ...

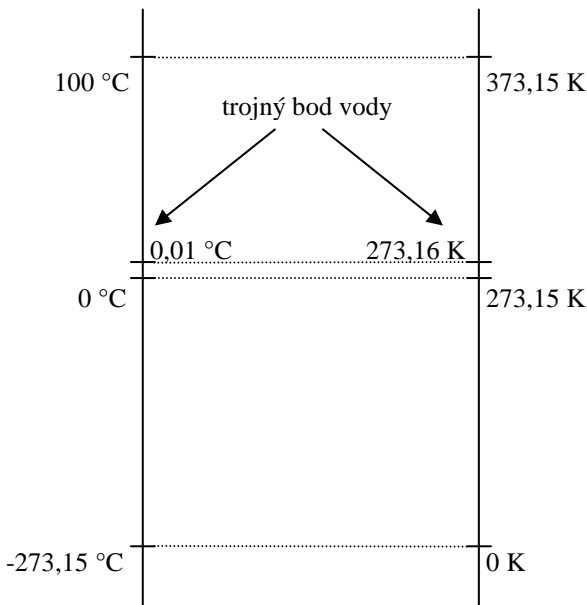
Rovnovážny stav termodynamického systému

- skúmané telesá sa môžu nachádzať v rozličných stavoch
- stavové veličiny (určujú stav) – p, T, V – ak sa nemenia, nastáva rovnovážny stav
- teleso alebo skupina telies, ktorých stav skúmame, nazýva sa (termodynamická) sústava
- izolovaná sústava – sústava, v ktorej neprebíha výmena energie s okolím a ktorej chemické zloženie a hmotnosť zostávajú konštantné
- každá sústava, ktorá je od istého okamihu v nemenných vonkajších podmienkach, prejde po istom čase samovoľne do rovnovážneho stavu a zotrúva v ňom, kým sa podmienky nezmenia

- počas rovnovážneho stavu prebiehajú vo vnútri sústavy mikroskopické deje, ktorých sa zúčastňujú obrovské množstvá častíc (neustály pohyb, zrážky, ...)
- keď istý dej prebieha tak, že sústava pri tomto deji prechádza niekoľkými na seba nadväzujúcimi rovnovážnymi stavmi, potom sa tento dej volá rovnovážny dej (sú veľmi pomalé)
- ostatné deje sú nerovnovážnymi dejmi

Termodynamická teplota

- Celsius:
  - ponáral ortuť v rúrke do vody a označil si jej výšku pri vare a pri mrznutí
  - var vody = 0 °C
  - mrznutie vody = 100 °C
- Strömer – obrátil označenie teplôt varu a tuhnutia vody (var = 100 °C; mrznutie = 0 °C)
- Kelvin – vypočítal absolútnu nulu a zrušil záporné teploty:

- termodynamická teplotná stupnica:
  - základná teplotná stupnica
  - teplota v nej vyjadrená sa nazýva **termodynamická teplota T**, ktorej jednotkou je **kelvin K** (základná jednotka SI sústavy)
  - 1 základná teplota – teplota rovnovážneho stavu sústavy ľad + voda + nasýtená para – tento rovnovážny stav sa volá trojný bod vody a má teplotu **$T_r = 273,16 \text{ K}$**
  - **kelvin** potom definujeme ako **273,16 časť termodynamickéj teploty trojného bodu vody**
- na meranie termodynamickéj teploty sa používa plynový teplomer:
  - nádoba A s plynom a kvapalinový manometer (pohyblivé rameno – gumená trubica – kompenzuje sa pomocou neho zväčšenie objemu plynu, ku ktorému potom nedochádza, ale výška kvapaliny a s ňou aj jej tlak sa mení)
  - pri meraní zisťujeme, že **tlak p plynu v nádobe plynového teplomera je priamo úmerný jeho termodynamickéj teplote T za stáleho objemu**
  - keď nádobu plynového teplomera ponoríme do rovnovážnej sústavy ľad + voda + nasýtená para, má plyn v nádobe po dosiahnutí rovnováhy termodynamickú teplotu $T_r = 273,16 \text{ K}$ (podľa dohody) a tlak $p_r = p_a + h_r \cdot \rho$, kde p_a je atmosferický tlak a $h_r \cdot \rho$ je hydrostatický tlak kvapaliny zodpovedajúci vzdialenosti h_r hladín kvapaliny v oboch ramenách. Ak je nádoba plynového teplomera v rovnováhe so sústavou, ktorej teplotu T meriame, má plyn v nádobe termodynamickú teplotu T a tlak $p = p_a + h \cdot \rho$. Z priamej úmernosti medzi veličinami p a T dostaneme vzťah $\frac{T}{T_r} = \frac{p}{p_r}$ odkiaľ $T = \frac{T_r}{p_r} p$
  - $t = (T - 273,15) \text{ °C}$
- teplota 0 K je začiatkom termodynamickéj teplotnej stupnice a podľa poznatkov dnešnej fyziky ju nikdy nemôžeme dosiahnuť
- pri tejto teplotách blížiacich sa tejto teplote sa menia vlastnosti látok (supravodivosť, supratekutosť, ...) kvôli rapídne znižujúcej sa kinetickej energii častíc

VNÚTORNÁ ENERGIA, PRÁCA, TEPLA

- vnútornou energiou U telesa (sústavy) budeme nazývať súčet celkovej kinetickej energie neusporiadane sa pohybujúcich častíc telesa (molekúl, atómov a iónov) a celkovej energie vzájomnej polohy týchto častíc
- $\Delta U \sim \Delta T$
- vnútorná energia sa môže meniť dvoma spôsobmi:
  - a) konaním práce:
    - $\Delta U = W$
    - $\Delta U = \Delta E_p$
    - $\Delta U = \Delta E_k$
  - b) tepelnou výmenou:
    - $\Delta U_1 = \Delta U_2 = Q$

Merná tepelná kapacita

- tepelná kapacita telesa $= C = \frac{Q}{\Delta T}$ – je daná podielom dodaného (odovzdaného) tepla a zmeny teploty sústavy
- merná tepelná kapacita telesa $= c = \frac{C}{m} = \frac{Q}{m \cdot \Delta T} \Rightarrow Q = c \cdot m \cdot \Delta T$
- $c_{(H_2O)}$ = najväčšia $c = 4,186 \text{ kJ} \cdot \text{kg}^{-1} \cdot \text{K}^{-1} = 4,2 \text{ kJ} \cdot \text{kg}^{-1} \cdot \text{K}^{-1}$
- c udáva množstvo tepla, ktoré treba dodať 1 kg látky, aby sa jej teplota zmenila o 1 K

Kalorimeter

- kalorimetrická rovnica:
  - $Q_1 = Q_2 \Rightarrow c_1 \cdot m_1 \cdot (t_1 - t) = c_2 \cdot m_2 \cdot (t - t_2)$ – najjednoduchší tvar
  - $Q_1 = Q_2 + Q_K$ – započítava sa aj zmena teploty kalorimetra
  - $c_1 \cdot m_1 \cdot (t_1 - t) = c_2 \cdot m_2 \cdot (t - t_2) + \frac{Q}{t - t_2}$

Prvý termodynamický zákon

1. $\Delta U = W + Q$
2. $Q = 0 \Rightarrow$ adiabatický dej – buď kompresia alebo expanzia; $\Delta U = W$
3. $W = 0 \Rightarrow \Delta U = Q$

ŠTRUKTÚRA A VLASTNOSTI PLYNNÉHO SKUPENSTVA LÁTOK

Ideálny plyn

- od reálneho sa líši:
  1. uvažujeme iba odpudivé sily medzi jeho molekulami
  2. rozmery molekúl sú v porovnaní s ich vzdialenosťou
  3. zrážky sú dokonale pružné
- pri teplote 0°C a normálnom tlaku (101 325 Pa) sa takto správajú aj ostatné plyny

Stredná kvadratická rýchlosť

- štatistická veličina
- častice v sústave sa pohybujú rôznymi rýchlosťami, v_k je priemerná rýchlosť, ktorou sa pohybujú
- $$v_k^2 = \frac{\Delta N_1 v_1^2 + \Delta N_2 v_2^2 + \dots + \Delta N_i v_i^2}{N}$$
- druhá mocnina kvadratickej rýchlosti sa rovná súčtu druhých mocnín rýchlostí všetkých molekúl delených počtom molekúl

Teplota plynu z hľadiska molekulovej fyziky

- so zvyšujúcou teplotou sa zvyšuje rýchlosť pohybu častíc $\Rightarrow$ zvyšuje sa aj stredná kvadratická rýchlosť
- z teoretických úvah vyplýva, že vzťah pre ňu je:

$$v_k = \sqrt{\frac{3kT}{m_0}}, \text{ kde } m_0 \text{ je hmotnosť molekuly a } k = 1,38 \cdot 10^{-23} \text{ J.K}^{-1} \text{ je Boltzmanova konštanta (udáva aké množstvo}$$

tepla treba dodať (odovzdať), aby sa jedna molekula plynu zohriala o 1 K

- stredná kinetická energia, ktorú má molekula ideálneho plynu v dôsledku svojho neusporiadaného posuvného pohybu, určíme zo vzťahu $E_k = \frac{1}{2} m_0 v_k^2 = \frac{3}{2} kT \Rightarrow E_k$ plynu závisí iba na teplote plynu $\Rightarrow$ rôzne plyny s rovnakou teplotou majú rovnakú E_k

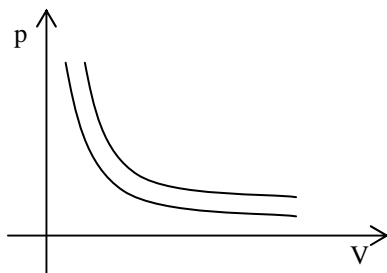
Stavová rovnica ideálneho plynu

- určuje vzťah medzi stavovými veličinami (V,T,p)
- $p = \frac{1}{3} \frac{N}{V} m_0 v_k^2$
- $v_k = \sqrt{\frac{3kT}{m_0}}$
- $E_k = \frac{1}{2} m_0 v_k^2 = \frac{3}{2} kT$
- $p = \frac{2}{3} \frac{N}{V} \frac{m_0 v_k^2}{2} = \frac{2}{3} \frac{N}{V} E_k = \frac{2}{3} \frac{N}{V} \frac{3}{2} kT = \frac{N}{V} kT \Rightarrow \boxed{pV = NkT}$ – 1. tvar stavovej rovnice
- $n = \frac{N}{N_A} = \frac{m}{M_m}$
- $pV = nN_A kT$
- $N_A k = R_m = 8,31 \text{ J.K}^{-1} \cdot \text{mol}^{-1}$ – molová plynová konštanta (určuje, koľko tepla je treba na zohriatie 1 molu látky o 1 K)
- $pV = nR_m T = \frac{m}{M_m} R_m T$ – 2. tvar stavovej rovnice
- $\frac{pV}{T} = \frac{m}{M_m} R_m = \text{konšt.}$ – 3. tvar stavovej rovnice (platí iba bez zmien hmotnosti)

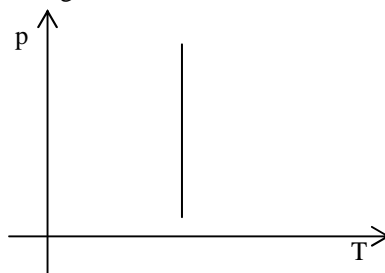
Izotermický dej s ideálnym plynom

- T = konšt.
- Boylov-Mariotov zákon:
Súčin tlaku a objemu je pri nemeňajúcej sa hmotnosti a konštantnej teplote rovnaký.
 $p \cdot V = \text{konšt.}$
- grafy na diagramoch sa nazývajú izotermy

pV diagram:

pT diagram:

VT diagram:

- zmeny z energetického hľadiska:
  - $\Delta U = Q + W$
  - ΔU priamo úmerná $\Delta T \rightarrow \Delta T = 0 \Rightarrow \Delta U = 0$
  - $0 = Q + W \Rightarrow Q = -W$
  - teplo prijaté ideálnym plynom pri izotermickom deji sa rovná práci, ktorú plyn vykoná

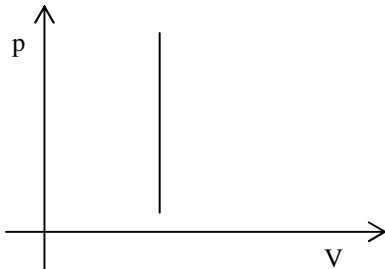
Izochorický dej s ideálnym plynom

- V = konšt.

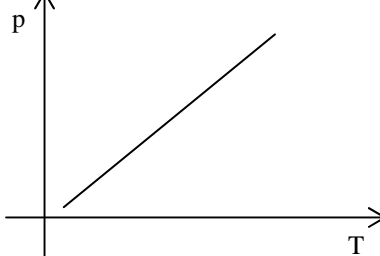
- Charlov zákon:
Podiel tlaku a termodynamickej teploty je pri nemiacej sa hmotnosti a konštantnom objeme rovnaký.
 $\frac{p}{T} = \text{konšt.}$

- grafy na diagramoch sa nazývajú izochory

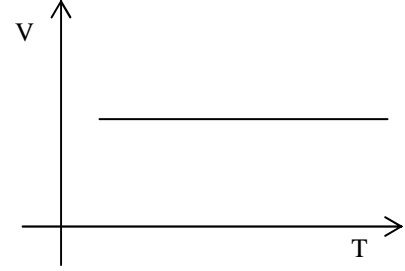
pV diagram:

pT diagram:

VT diagram:

- zmeny z energetického hľadiska:

- $\Delta U = Q + W$
- $W = F \Delta s = p \Delta s = p \Delta V \rightarrow \Delta V = 0 \Rightarrow W = 0$
- $\Delta U = Q$
- pri izochorickom deji sa zmena vnútornej energie rovná prijatému teplu

Izobarický dej s ideálnym plynom

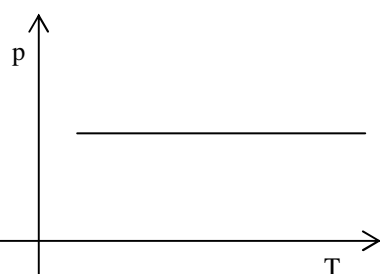
- $p = \text{konšt.}$
- Gay-Lussacov zákon:
Podiel objemu a termodynamickej teploty je pri nemiacej sa hmotnosti a konštantnom tlaku rovnaký.
 $\frac{V}{T} = \text{konšt.}$

- grafy na diagramoch sa nazývajú izobary

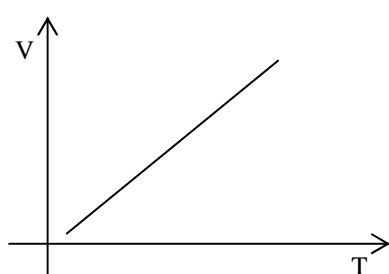
pV diagram:

pT diagram:

VT diagram:

- Van der Walsova rovnica:

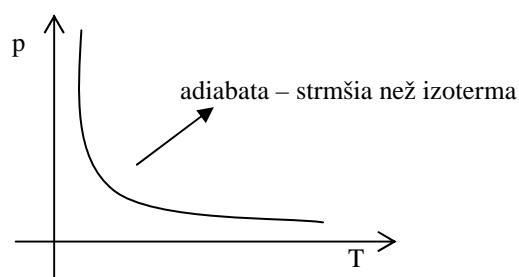
- stavová rovnica na 1 mol: $pV = R_m T$
- $\left(p + \frac{a}{V_m^2}\right)(V_m + b) = R_m T$ m – upravená rovnica pre reálny plyn

- energetické hľadisko:

- $\Delta U = Q + W$
- izochorický dej – $Q_V = m c_V \Delta T$
- izobarický dej – $Q_P = m c_P \Delta T$
- $Q_V = \Delta U$
- $Q_P = \Delta U + W'$
- $\Downarrow$
- $c_P > c_V$ o prácu

Adiabatický dej s ideálnym plynom

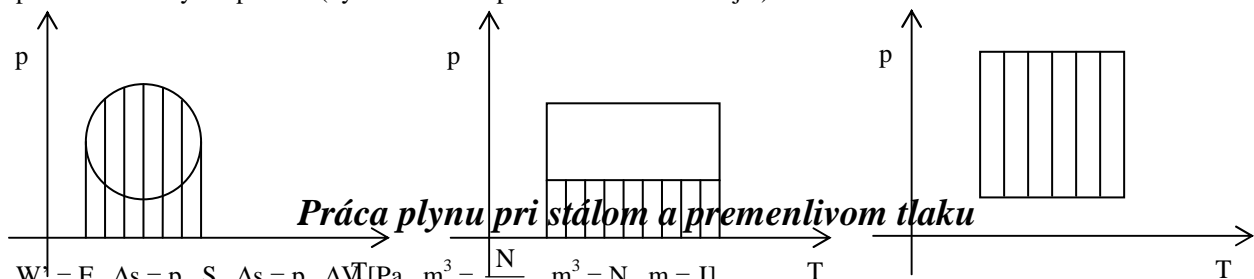
- $\Delta U = W$
- adiabatická expanzia – $\Delta U = W'$

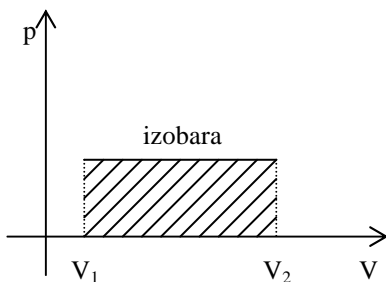
- adiabatická kompresia – $\Delta U = W$
- $p V^\chi = \text{konšt.}$ – Poissonov zákon
- $\chi = \frac{c_p}{c_v}$; $c_p > c_v \Rightarrow \chi > 1$
- $\frac{pV}{T} = \text{konšt} \Rightarrow p = \frac{T}{V} \text{konšt.}$
- $p V^\chi = \text{konšt.}$
- $\frac{T}{V} V^\chi = \text{konšt.}$
- $T V^{\chi-1} = \text{konšt.}$
- stredná voľná dráha λ je priemerná dĺžka dráhy medzi 2 za sebou nasledujúcimi zrážkami

KRUHOVÝ DEJ S IDEÁLNYM PLYNOM

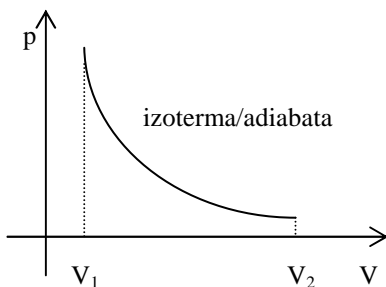
- aby fungovali motory a zvyšovala sa ich účinnosť, musí sa dej neustále (cyklicky) opakovať
- priebeh môže byť napríklad (vyšrafovanie si prosím zatiaľ nevšímajte):

- $W' = F \cdot \Delta s = p \cdot S \cdot \Delta s = p \cdot \Delta V$ [$\text{Pa} \cdot \text{m}^3 = \frac{\text{N}}{\text{m}^2} \cdot \text{m}^3 = \text{N} \cdot \text{m} = \text{J}$]
- izochorický dej – plyn nekoná prácu
- izobarický dej:

- $\Delta V = V_2 - V_1$
- $W' = p \cdot \Delta V = \text{plocha vyšrafovanej časti}$
- izotermický/adiabatický dej:

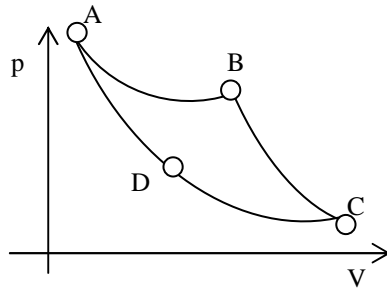

- $W' = p_1 \Delta V + p_2 \Delta V + p_3 \Delta V + \dots + p_n \Delta V$

Carnotov cyklus

- pri kruhovom deji (pozri grafy na začiatku celku) sa dej musí neustále opakovať
- prebieha tak, že najprv koná prácu plyn (vyšrafovaná časť prvého obrázka), potom vonkajšia sila (2. obrázok), aby sa plyn mohol dostať do pôvodných podmienok

- výsledná práca sa teda rovná obsahu obrazca samotného $\Rightarrow$ čím je obrazec väčší, tým je väčšia efektívnosť

- A $\rightarrow$ B – izotermická expanzia:
    - $T_1 = \text{konšt.} \Rightarrow \Delta U = 0$
    - $V_1 \rightarrow V_2 (V_2 > V_1)$
    - $Q_1 = W' = \text{teplo dodané ohrievačom}$
  - B $\rightarrow$ C – adiabatická expanzia:
    - $Q_2 = 0 \text{ J}$
    - $V_2 \rightarrow V_3 (V_3 > V_2)$
    - plyn koná prácu na úkor svojej vnútornej energie: $W' = \Delta U \Rightarrow T_1 \rightarrow T_2 (T_2 < T_1)$
  - C $\rightarrow$ D – izotermická kompresia:
    - $T_2 = \text{konšt.} \Rightarrow \Delta U = 0$
    - $V_3 \rightarrow V_4 (V_4 < V_3)$
    - $Q_3 = W = \text{teplo odobraté chladičom}$
  - D $\rightarrow$ A – adiabatická kompresia:
    - $Q_4 = 0 \text{ J}$
    - $V_4 \rightarrow V_1 (V_4 < V_1)$
    - vonkajšia sila koná prácu a vnútorná energia plynu sa zvyšuje: $W = \Delta U \Rightarrow T_2 \rightarrow T_1 (T_2 < T_1)$
- účinnosť $= \eta = \frac{P_2}{P_1} = \frac{\Delta W}{Q} = \frac{Q_1 - Q_2}{Q_1} = \frac{T_1 - T_2}{T_1} = 1 - \frac{Q_2}{Q_1} = 1 - \frac{T_2}{T_1} < 1$
  - 2. termodynamický zákon:
Nie je možné zostaviť perpetuum mobile, lebo pri každej činnosti dochádza k stratám.
V prírode ešte nebol taký jav, pri ktorom by chladnejšie teleso odovzdávalo teplo teplejšiemu telesu.

ŠTRUKTÚRA A VLASTNOSTI PEVNÝCH LÁTOK

Kryštalické a amorfné látky

- kryštalické:
  - 7 základných typov kryštálovej mriežky (jednoklonná, trojklonná, kosoštvorcová, kubická (kocková), šesťuholníková, klencová)
  - ďalekosahové usporiadanie – častice sú aj na väčšie vzdialenosti usporiadané pravidelne
  - monokryštalické – isté usporiadanie častíc sa periodicky opakuje v celom kryštále
  - polykryštalické – skladajú sa z veľkého počtu malých kryštálikov
  - polykryštalické látky sú zväčša izotropné – vlastnosti týchto látok sú vo všetkých smeroch vnútri kryštálu rovnaké
  - monokryštalické látky sú naproti tomu anizotropné (rozdelenie sľudy je v niektorých smeroch ľahké, v iných ťažšie)
  - príklady: SiO_2 , NaCl
- amorfné:
  - krátkodosahové usporiadanie – častice sú usporiadané pravidelne iba na kratšie vzdialenosti
  - sú zväčša izotropné; lámavosť je vo všetkých smeroch rovnaká
  - osobitná skupina – polyméry (drevo, kaučuk, koža, plasty) – používané hlavne v chemickom priemysle a technike
  - príklady: jantár, sklo, vosk, asfalt

Ideálna kryštálová mriežka

- trojrozmerná sústava rovnobežiek tvorí geometrickú mriežku
- priesečníky priamok sú uzlové body
- získame opakovaným posúvaním základného rovnobežnostena ABCDEFGH

- tento poznatok sa využíva na opis geometrického usporiadania častíc v kryštáli – keď poznáme rozmery a tvar základného rovnobežnostena a rozmiestenie častíc v ňom, potom je určená stavba kryštálu ako celku
- základný rovnobežnosten nazývame základná alebo elementárna bunka kryštálu
- ideálnou kryštálovou mriežkou nazývame sústavu pravidelne zloženú z veľkého počtu základných buniek
- mriežky kocková (kubická) sústava:
  - a = dĺžka strany kocky = mriežková konštanta
  - primitívna (prostá) – osem atómov vo vrcholoch kocky – iba výnimočná v prírode (polónium)
  - plošne centrovaná – osem atómov vo vrcholoch kocky + 6 atómov v stredoch strán kocky (Ni, Cu, Ag, Au, Fe γ)
  - priestorovo centrovaná – osem atómov vo vrcholoch kocky + atóm v strede kocky (Li, Na, K, Cr, W, Fe α)
  - zložitejšie:
    - NaCl, AgBr, MgO, KCl, PbS (rovnaká mriežka)
    - Si, diamant, Ge, sivý Sn

Prehľad hlavných typov väzby v pevných látkach

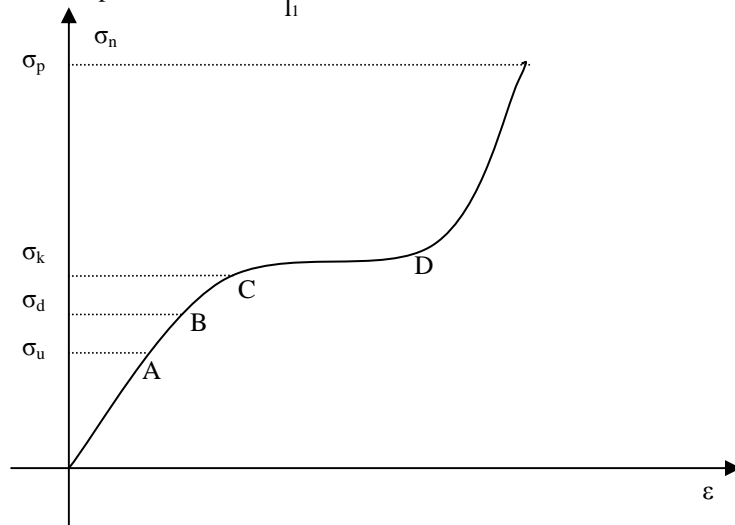
- iónová väzba:
  - v soliach
  - je veľmi pevná, látky sú tvrdé, vysoká teplota topenia, dobrá rozpustnosť
  - rozdiel elektronegativít je väčší než 1,7
  - pevný stav – izolanty; taveniny, rozpustené – vodiče
- vodíková väzba:
  - vo vode, tam kde sú prvky O, N a F
  - v organických látkach
  - slabá
- kovová väzba:
  - Cu, Fe, Al, W
  - vodivosť – tepelná, elektrická, kovový lesk, štiepateľné, kujné, ťažné, v hrubších vrstvách nepriehľadné
  - medzi kladnými iónmi sa nachádzajú chaoticky sa pohybujúce valenčné elektróny, čiže elektrónový plyn
- kovalentná väzba:
  - veľmi pevná, tvrdé látky (diamant, germánium, kremík)
  - polovodiče – sú vodivé iba za špeciálnych podmienok
- Van der Waalsova väzba:
  - veľmi slabá
  - v inertných plynch, halogénoch, O₂, H₂, organických zlúčeninách
  - grafit – medzi vrstvami šesťuholníkov

Poruchy kryštálovej mriežky

- na reálnych kryštáloch
- bodové poruchy:
  1. vakancia – častica chýba $\Rightarrow$ porušená silová rovnováha $\Rightarrow$ kaz (vakancia)
  2. intersticiálna poloha – častica je navyše
  3. prímiesy:
    - výmena častice za inú
    - využitie – v korunde (Al₂O₃) vymeníme niektoré Al³⁺ za Cr³⁺ a dostaneme rubín (drahokam, ušľachtilý, rubínový laser)
- dislokácia – celý rad častíc je zošikmený
- deformácia:
  - trvalá (plastická):
    - 5 spôsobov: ťahom (zúženie, predĺženie telesa), tlakom (zhrubnutie, skrátenie telesa), ohybom (do oblúka – vonkajší polomer je väčší), šmykom (ako ťahom, ale sily pôsobia v rôznych rovinách) a krútením (dve dvojice síl)
  - dočasná (elastická, pružná):
    - ťah – proti silám pôsobia väčšie príťažlivé sily častíc – sily pružnosti
    - vzniká normálové napätie – $\sigma_n = \frac{F_p}{S}$ [Pa], kde F_p sú sily pružnosti

Krivka deformácie

- na zistenie odolnosti materiálu sa používa trhací stroj
- výsledky – krivka deformácie
- predĺženie = Δl = výsledná dĺžka – pôvodná dĺžka = $l - l_1$
- relatívne predĺženie = $\varepsilon = \frac{\Delta l}{l_1}$

- σ_u – medza úmernosti:
  - po ňu platí Hookov zákon:
    - $\sigma_n = E \cdot \varepsilon$, čiže normálové napätie je priamo úmerné relatívnemu predĺženiu
    - E:
      - Yongov modul pružnosti v ťahu
      - vyjadruje akou silou treba pôsobiť, aby sa teleso predĺžilo o pôvodnú dĺžku
      - teoretická veličina (teleso sa skôr pretrhne, než predĺži o svoju dĺžku)
      - v tabuľkách
- σ_d – medza dopružovania:
  - po ňu – keď sila prestáva pôsobiť, je látka schopná vrátiť sa do pôvodného stavu, ale nemusí to byť hneď $\Rightarrow$ elastická deformácia tu končí a začína trvalá deformácia
- σ_k – medza klzu:
  - tečenie materiálu (C $\rightarrow$ D)
  - rýchle predĺženie
  - spevnenie materiálu (od bodu D)
- σ_p – medza pevnosti:
  - za ňou sa materiál pretrhne
- krehké látky – $\sigma_d = \sigma_p$
- pružné látky – $\sigma_n < \sigma_u$

Teplotná rozťažnosť pevných telies

- zmena dĺžky tyče je priamo úmerná začiatkovej dĺžke a zmene teploty:
  - $\Delta l = \alpha l_1 \Delta t$ (veličina α sa nazýva súčiniteľ teplotnej dĺžkovej rozťažnosti a jej jednotkou je K^{-1})
  - $l - l_1 = \alpha l_1 \Delta t \Rightarrow l = l_1 (1 + \alpha \Delta t)$
- pre zmenu objemu platí obdobný vzorec:
  - $\Delta V = \Delta a \cdot \Delta b \cdot \Delta c \Rightarrow V = a \cdot b \cdot c (1 + \alpha \Delta t)^3 = V_1 (1 + \alpha \Delta t)^3 = V_1 (1 + 3\alpha \Delta t)$ (zanedbali sme členy $3\alpha^2 \Delta t^2$ a $\alpha^3 \Delta t^3$) = $V_1 (1 + \beta \Delta t)$
- hustota sa so zväčšovaním objemu znižuje $\Rightarrow \rho = \rho_1 (1 - \beta \Delta t)$
- použitie: mosty, železnice, bimetalický teplomer

ŠTRUKTÚRA A VLASTNOSTI KVAPALÍN

- majú stály objem a nestály tvar
- sú v nich viac-menej vykompenzované príťažlivé a odpudivé sily

- častice vykonávajú hlavne posuvný pohyb a energia teda prevláda kinetická
- potenciálna energia je tiež dosť intenzívna, no trvá iba niekoľko nanosekúnd

Povrchová vrstva kvapaliny

- voľný povrch kvapaliny sa správa podobne ako **tenká pružná blana**
- vysvetlenie:
  - molekuly vo vnútri kvapaliny na seba navzájom pôsobia príťažlivými silami
  - okolo každej molekuly možno myšlienково opísať guľu s takým polomerom (približne 1 nm), že sily, ktorými na túto vybranú molekulu pôsobia molekuly ležiace mimo tejto gule, sú zanedbateľné
  - túto myšlenú guľu nazývame **sféra molekulového pôsobenia**
  - keď je molekula a jej sféra molekulového pôsobenia vnútri kvapaliny, potom výslednica príťažlivých síl, ktorými molekuly v tejto sfére pôsobia na uvažovanú molekulu, je nulová
  - keď je však molekula bližšie k povrchu kvapaliny než je polomer jej sféry molekulového pôsobenia, potom je výslednica príťažlivých síl kolmá na voľný povrch kvapaliny a má smer dovnútra kvapaliny (molekuly plynu nad povrchom kvapaliny síce tiež pôsobia na vybranú molekulu príťažlivými silami, no menšími)
- vrstva molekúl, ktorých vzdialenosť od voľného povrchu kvapaliny je menšia než polomer sféry molekulového pôsobenia, nazýva sa **povrchová vrstva kvapaliny**
- platí teda: na každú molekulu, ktorá leží v povrchovej vrstve kvapaliny, pôsobia susedné molekuly výslednou príťažlivou silou, ktorá má smer dovnútra kvapaliny $\Rightarrow$ pri posunutí molekuly do povrchovej vrstvy kvapaliny treba vykonať prácu $\Rightarrow$ molekula v povrchovej vrstve kvapaliny má väčšiu potenciálnu energiu vzhľadom na ostatné molekuly $\Rightarrow$ povrchová vrstva má energiu, ktorá sa nazýva **povrchová energia E** a je jednou zo zložiek potenciálnej energie kvapaliny
- keď sa zmení povrch kvapaliny daného objemu o hodnotu ΔS , zmení sa povrchová energia o hodnotu $\Delta E = \sigma \Delta S$
- veličina σ [$\text{N} \cdot \text{m}^{-1}$] sa nazýva **povrchové napätie** a závisí od druhu kvapaliny a prostredia nad voľným povrchom kvapaliny (so zvyšujúcou sa teplotou sa povrchové napätie znižuje)
- kvapalina daného objemu má snahu nadobúdať tvar, ktorého povrch je čo najmenší, aby bola aj povrchová energia čo najmenšia $\Rightarrow$ nadobúdajú tvar gule (napr. kvapky)

Povrchová sila a povrchové napätie

- Pokus:
Z mydlového roztoku alebo kvapalinového saponátu utvoríme na drôtenom rámečku, ktorého jedna strana je pohyblivá, kvapalinovú blanu. Pozorujeme, že sa blana sťahuje a ťahá za sebou aj pohyblivú časť rámečka. Na pohyblivú priečku pôsobí v každom povrchu (blana má dva povrchy) sila F , ktorá sa nazýva **povrchová sila**. Jej veľkosť určíme tak, že pohyblivú priečku zaťažíme závažím tak, aby sústava bola v rovnováhe. Na priečku potom pôsobí tiež závažie a drôťka G zvislo nadol a výsledná povrchová sila $2F$ zvislo nahor. Keďže priečka je v pokoji, $F = \frac{G}{2}$.
- keď izotermicky zväčšíme pôsobením vonkajšej sily povrch blany, prechádza časť molekúl znútra kvapaliny na oba jej povrchy a povrchová energia sa zväčšuje
- posunutím priečky s dĺžkou l o vzdialenosť Δx sa zväčší obsah oboch povrchov blany o $2 \Delta S = 2 l \Delta x \Rightarrow \Delta E = 2 \sigma \Delta S = 2 \sigma l \Delta x \wedge W = 2 F \Delta x \wedge W = \Delta E \Rightarrow 2 \sigma l \Delta x = 2 F \Delta x \Rightarrow F = \sigma l$
- **veľkosť povrchovej sily pri danom povrchovom napätí je priamo úmerná dĺžke okraja povrchovej blany**

Javy na rozhraní pevného telesa a kvapaliny

- keď máme v nádobe kvapalinu, potom na časticu na rozhraní kvapaliny, vzduchu a steny nádoby pôsobia 4 sily: sila F_1 , ktorou pôsobia na časticu molekuly steny nádoby smerom kolmo na povrch steny nádoby von; sila F_2 , ktorou pôsobia na časticu častice kvapaliny smerom dovnútra kvapaliny; sila F_3 , ktorou na časticu pôsobia molekuly vzduchu a tiažová sila F_G
- sily F_3 a F_G sú v porovnaní s ostatnými silami veľmi malé, a preto ich môžeme zanedbať
- ak výslednica síl F_1 a F_2 smeruje von z nádoby, potom je voľný povrch zaoblený smerom nahor – kvapalina nádobu **zmáča** (týchto kvapalín je väčšina a typickým zástupcom je voda)
- ak výslednica síl F_1 a F_2 smeruje do nádoby, potom je voľný povrch zaoblený smerom nadol – kvapalina nádobu **nezmáča** (typickým zástupcom týchto kvapalín je ortuť)

Kapilarita

- ak do kvapaliny v nádobe dáme kapiláru, tak výška hladiny v kapiláre je pre kvapaliny, ktoré povrch nádoby zmáčajú, vyššia (**kapilárna elevácia**) a pre kvapaliny, ktoré povrch nádoby nezmáčajú, nižšia (**kapilárna depresia**)
- tento jav je spôsobený **kapilárnym tlakom**, ktorý sa vždy „snaží“ tlačiť tak, aby bola hladina vodorovná (i v kapilárach je však vidieť zaoblenie hladiny)
- kapilárny tlak je daný vzťahom: $p_k = \frac{2\sigma}{R}$
- pri tenkej guľovej mydlovej bubline s polomerom R sa kapilárny tlak vnútri bubliny rovná $\frac{4\sigma}{R}$, lebo bublina má dva povrchy
- platí vzťah: $p_h = p_k \Rightarrow h \cdot \rho \cdot g = \frac{2\sigma}{R} \Rightarrow h = \frac{2\sigma}{\rho \cdot g \cdot R}$

Teplotná objemová rozťažnosť kvapalín

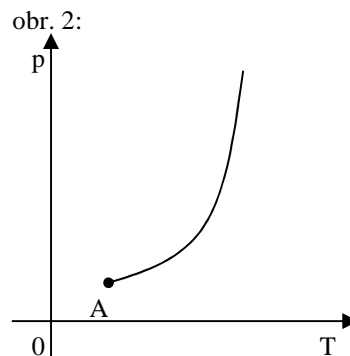
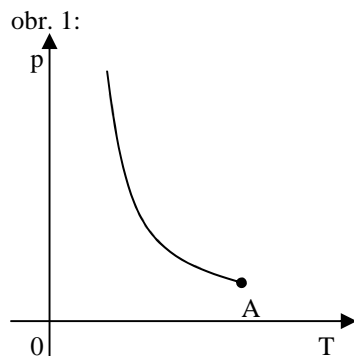
- platia tie isté vzorce ako pri pevných telesách, ale sú menej presné
- $V = V_1 (1 + \beta \Delta t)$
- $\rho = \rho_1 (1 - \beta \Delta t)$
- presnejší vzorec je: $V = V_1 (1 + \beta_1 \Delta t + \beta_2 (\Delta t)^2)$
- anomália vody – voda má najväčšiu hustotu pri 3,98 °C (až od tejto teploty spĺňa vzťahy)
- vysvetlenie – až pri teplote 3,98 °C sa nadobro rozpadne štruktúra ľadu

ZMENY SKUPENSTVA LÁTOK

- fáza – sústava má v rovnovážnom stave vo všetkých časticiach rovnaké fyzikálne a chemické vlastnosti
- fázová premena $\Leftrightarrow$ zmena skupenstva (skoro)

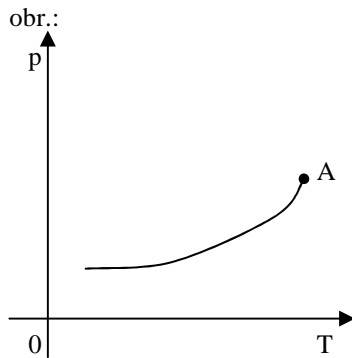
Topenie a tuhnutie

- L_t – skupenské teplo topenia, ktoré prijme teleso pri topení
- $l_t = \frac{L_t}{m} [J \cdot kg^{-1}]$
- l_t je merné skupenské teplo topenia, čo je množstvo tepla, ktoré treba dodať jednému kg pevnej látky teploty topenia, aby sa zmenila na kvapalinu tej istej teploty
- teplota tuhnutia = teplota topenia; merné skupenské teplo topenia = merné skupenské teplo tuhnutia
- amorfné látky – mäknú až sa premenia na kvapalinu
- vznik polykryštalických látok:
  - pri tuhnutí sa narúšajú väzby
  - vznikajú kryštalizačné jadrá
  - k nim sa pripájajú ďalšie častice látky
  - vznikajú kryštáliky a z nich zrná
- vznik monokryštalických látok – iba jedno jadro $\Rightarrow$ jeden kryštál
- krivka topenia:
  - teploty topenia závisia od tlaku $\rightarrow$ krivka topenia
  - teplota topenia jednej skupiny látok (napr. voda) sa so zvyšujúcim sa tlakom znižuje (obr. 1)
  - teplota topenia druhej skupiny látok (napr. olovo) sa so zvyšujúcim sa tlakom zvyšuje (obr. 2)
  - krivka topenia znázorňuje závislosť tlaku od teploty topenia a zároveň aj rovnovážny stav tuhej a kvapalnej fázy istej látky

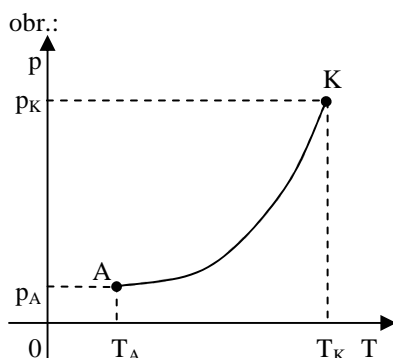
Sublimácia

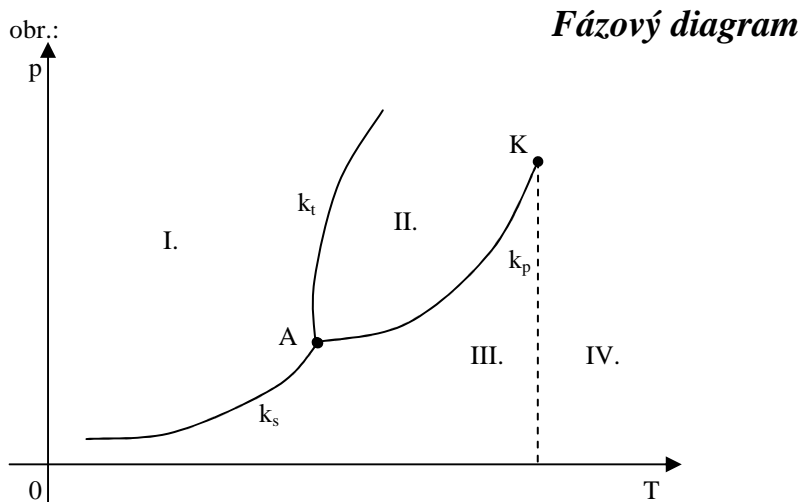
- premena látky z pevného skupenstva priamo na plynné skupenstvo
- opačný dej – desublimácia
- $l_s = \frac{L_s}{m} [J.kg^{-1}]$
- príklady – jód, gáfor, naftalín, tuhý oxid uhličitý
- **sublimačná krivka** znázorňuje rovnovážne stavy tuhej a plynnej fázy istej látky (obr.)

Vyparovanie, var a kvapalnenie

- **vyparovanie** z voľného povrchu kvapaliny prebieha pri každej teplote
- $l_v = \frac{L_v}{m} [J.kg^{-1}]$
- so zvyšujúcou sa teplotou sa merné skupenské teplo vyparovania znižuje
- **var** je osobitný prípad vyparovania, pri ktorom sa kvapalina vyparuje nie len z povrchu, ale aj vnútri
- var nastáva, keď sa tlak bubliniek vyrovná tlaku prostredia
- teplota t_v , pri ktorej nastáva var sa nazýva teplota varu a závisí od vonkajšieho tlaku
- opačný dej k vyparovaniu je **kvapalnenie** (kondenzácia)
- **krivka nasýtenej pary:**
  - kvapalina v uzavretej nádobe sa vyparuje a po čase sa dostane do stavu, kedy počet molekúl, ktoré sa do kvapaliny za istý čas vracajú, rovná sa počtu molekúl, ktoré povrch za rovnaký čas opúšťajú $\Rightarrow$ objemy kvapaliny a pary sa nemenia a zostáva konštantný aj tlak
  - sústava je teda v **dynamickej rovnováhe**
  - para, ktorá je v rovnovážnom stave so svojou kvapalinou, nazýva sa **nasýtená para** (už nemôže prijať ďalšie molekuly kvapaliny)
  - tlak nasýtenej pary nezávisí pri stálej teplote od objemu pary ($\Rightarrow$ neplatí Boylov-Mariotov zákon)
  - tlak nasýtenej pary so zvyšovaním teploty stúpa
  - závislosť tlaku nasýtenej pary od teploty – krivka nasýtenej pary (obr.)
  - za **kritickou teplotou** T_K sa hustota kvapaliny rovná hustote pary a pri vyššej teplote už neexistuje látka v kvapalnej fáze
  - bod K sa volá **kritický bod** a je určený kritickou teplotou T_K , kritickým tlakom p_K a kritickou hustotou ρ_K

- I. – pevná fáza
- II. – kvapalná fáza
- III. – plynná fáza
- IV. – plazma
- k_s – sublimačná krivka
- k_p – krivka nasýtenej pary
- k_t – krivka topenia
- A – trojný bod (rovnováha všetkých troch fáz) – pre vodu – $T = 273,16 \text{ K}$; $p = 610 \text{ Pa}$
- prehriata para – za krivkou nasýtenej pary

Vodná para v atmosfére

- **absolútna vlhkosť** – $\Phi = \frac{m}{V} [\text{kg} \cdot \text{m}^{-3}]$
- meriame ju – pomocou hygroskopických látok – H_2SO_4 , CaCl_2 , ... (menia svoju hmotnosť po prijatí vody)
- každá látka má pri určitej teplote svoju maximálnu absolútnu vlhkosť (Φ_m) – je v tabuľkách
- **relatívna vlhkosť** – $\varphi = \frac{\Phi}{\Phi_m}$ (pre človeka je najlepšia 50 – 70 %-ná)
- keď sa znižuje teplota vzduchu, potom pri istej teplote t_r , nazvanej teplota rosného bodu, vodná para sa stane nasýtenou a pri ďalšom znížení teploty začne kvapalnieť ($\rightarrow$ rosa, hmla, mraky, inovať, prípadne sneh)
- **vlhkomery:**
  - vlasový vlhkomer – vlas (musí byť zbavený tuku, čistý) pohlcuje vlhkosť a mení sa jeho dĺžka
  - **Assmanov aspiračný psychrometer:**
    - dva rovnaké teploměry a ventilátor, ktorý cez ne preháňa vzduch
    - nádobka jedného teplomera je suchá, v druhej je vlhko (napr. vlhká vata)
    - keďže sa voda z vaty odparuje, je teplota na vlhkom teplomeri nižšia než na suchom
    - vyparovanie vody však zároveň závisí od relatívnej vlhkosti okolitého vzduchu $\Rightarrow$ čím je rozdiel na teplomeroch väčší, tým je relatívna vlhkosť vzduchu menšia
  - registračný prístroj, ktorý zaznamenáva graf vyjadrujúci relatívnu vlhkosť vzduchu ako funkciu času sa nazýva **hydrograf**

ELEKTRINA

- delíme ju na:
  1. dynamickú – elektrický prúd:
    - a) jednosmerný
    - b) striedavý:
      - 1) jednofázový
      - 2) trojfázový
  2. statickú – výmena elektrického náboja (elektrónov) z povrchu telies

ELEKTRICKÉ POLE

Elektrický náboj a jeho vlastnosti

- okolo každého telesa s elektrickým nábojom je elektrické pole (ak je kladne nabité, značí sa šípkami od telesa a ak je záporne nabité, značí sa šípkami smerom k telesu)
- telesá s rovnakým elektrickým nábojom sa odpudzujú a telesá s opačnými nábojmi sa priťahujú
- elektrický náboj sa označuje Q a meriame ho v **coulomboch** (C)
- $1 e^- = 1,602 \cdot 10^{-19} C$
- $1 C = 6,24 \cdot 10^{18} e^-$
- **zákon zachovania elektrického náboja** – v izolovanej sústave nemôžeme elektrický náboj z ničoho vyrobiť ani ho zničiť – iba sa premiestňuje
- **elektrostatická indukcia** – vyvolávame elektrický stav na základe presunu elektrického náboja
- **elektroskop, elektrometer:**
  - k elektroneutrálnemu kovu s prichytenou ručičkou priblížime záporne nabité teleso
  - vrch kovu sa kladne nabije, lebo elektróny odpudzované záporným poľom telesa sa presunú do dolnej časti telesa
  - preto sa ručička i kov za ňou nabijú záporne, odpudzujú sa a preto sa ručička vychýli
  - takýto prístroj na zisťovanie prítomnosti elektrického náboja sa nazýva elektroskop
  - ak má aj stupnicu na zisťovanie veľkosti náboja, je to elektrometer
- látky, ktoré ľahko vedú elektrický náboj sa nazývajú **elektrické vodiče**
- látky, ktoré vedú elektrický náboj len veľmi ťažko sa nazývajú **elektrické izolanty**

Coulombov zákon

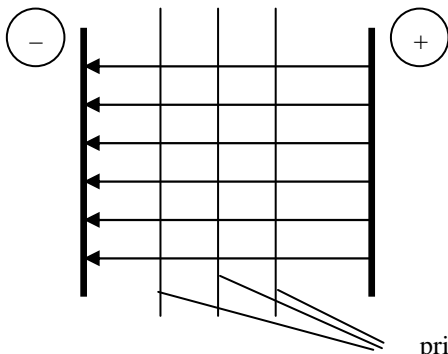
- hovorí o veľkosti sily, ktorou na seba pôsobia elektricky nabité častice
- elektrická sila $= F_e = k \frac{Q_1 Q_2}{r^2}$
- 2 telesá s elektrickým nábojom na seba vzájomne pôsobia silou, ktorá je priamo úmerná súčinu bodových nábojov Q_1 a Q_2 a nepriamo úmerná druhej mocnine ich vzdialenosti r
- $k = \frac{1}{4\pi\epsilon} [N \cdot m^2 \cdot C^{-2}]$
- $\epsilon = \epsilon_0 \cdot \epsilon_r [C^2 \cdot N^{-1} \cdot m^{-2}]$
- ϵ – permitivita prostredia
- $\epsilon_0 = 8,854 \cdot 10^{-12} C^2 \cdot N^{-1} \cdot m^{-2}$ – permitivita vákua
- ϵ_r – relatívna permitivita (pre vákuum a vzduch je to 1)
- pre vzduch a vákuum platí $k = 9 \cdot 10^9 N \cdot m^2 \cdot C^{-2}$
- F_e môže byť príťažlivá aj odpudivá sila a meriame ju pomocou torzných váh

Intenzita elektrického poľa

- $\vec{E} = \frac{\vec{F}_e}{Q} [N \cdot C^{-1}]$ – táto jednotka nie je základná
- elektrické polia delíme na centrálna (radiálne – 1 náboj) a rovnomerné (homogénne – od jedného náboja k druhému $\Rightarrow$ siločiaru sú rovnobežky a veľkosť aj smer intenzity poľa je vo všetkých miestach rovnaká)
- $|\vec{E}| = k \frac{Q}{r^2}$

Elektrický potenciál

- $W = F \cdot s = F_e \cdot \Delta d = F_e \cdot (d_2 - d_1) = E \cdot Q \cdot \Delta d$
- elektrická potenciálna energia E_P náboja Q v istom mieste elektrického poľa je určená prácou, ktorú vykoná elektrická sila pri premiestnení náboja z daného miesta na povrch Zeme
- $\varphi_e = \frac{W}{Q} = \frac{E_P}{Q} [J \cdot C^{-1} = V]$
- elektrický potenciál je rovný práci, ktorú treba vykonať na premiestnenie kladného bodového náboja z miesta s určitým potenciálom na miesto s nulovým potenciálom (na Zemský povrch)
- vykonaná práca nezávisí od trajektórie, ale od vzájomnej vzdialenosti d miest A a B
- $\varphi_e = \frac{W}{Q} = \frac{E \cdot Q \cdot \Delta d}{Q} = E d \Rightarrow E = \frac{\varphi_e}{d} [V \cdot m^{-1} - \text{základná jednotka}]$
- ekvipotenciálne hladiny – v rámci jednej hladiny v elektrickom poli je potenciál všade rovnaký:

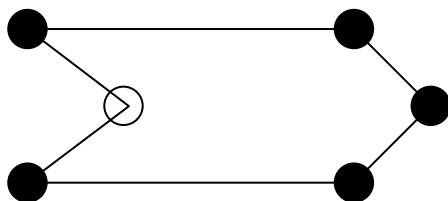
priamky naznačujúce ekvipotenciálne hladiny

Elektrické napätie a Millikanov pokus

- $U = |\varphi_2 - \varphi_1|$
- neodborné vysvetlenie rozdielu medzi napätím (U) a potenciálom (φ): jedno teleso má potenciál a medzi dvoma telesami je napätie, ktoré vypočítame ako rozdiel potenciálov oboch telies
- $W = F_e \cdot d = |\vec{E}| \cdot Q \cdot \Delta d = \frac{U}{d} \cdot Q \cdot d = U \cdot Q$
- Millikanov pokus:
  - americký fyzik, dostal Nobelovu cenu za zmeranie veľkosti elementárneho elektrického náboja (1923)
  - vstrekoval kladne nabitú olejovú kvapôčku do rovnomerného poľa medzi dvoma vodorovnými platňami, pričom spodná mala kladný náboj
  - niektoré kvapôčky sa chvíľu udržali v poli – nešli hore ani nespadli dole $\Rightarrow F_g = F_e \Rightarrow m \cdot g = |\vec{E}| \cdot Q = \frac{U}{d} \cdot Q \Rightarrow$
 $\Rightarrow Q = \frac{m \cdot g \cdot d}{U}$
  - menil napätie a keď bol náboj celočíselným násobkom $1,602 \cdot 10^{-19} \text{ C}$, kvapôčky sa zase dostali do rovnovážneho stavu $\Rightarrow 1,602 \cdot 10^{-19} \text{ C}$ je veľkosť elementárneho náboja

Rozmiestnenie náboja na vodiči

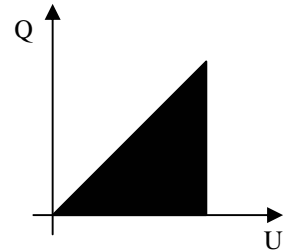
- kamkoľvek nanášame na teleso elektrický náboj, vždy sa dostane na povrch
- na guľi je rovnomerne rozmiestnený
- na iných telesách nemusí byť rovnomerne rozložený – na rohoch (čierne rohy) je veľa, na stranách je tiež nejaký a vo vnútorom rohu nie je žiaden (prázdny kruh):

- hustota elektrického náboja na kovovom telese = $\sigma = \epsilon \cdot E$

Kapacita vodiča, kondenzátor

- $C = \frac{Q}{U} [C \cdot V^{-1} = F]$
- kondenzátor sa skladá z dvoch nabitých platničiek, medzi ktorými je nejaká nevodivá látka – dielektrikum (vákuum, vzduch, parafín, olej)
- kondenzátor má kapacitu 1 F (farad) práve vtedy, keď sa nábojom 1 C zmení jeho napätie medzi platničkami o 1 V
- farad je príliš veľká jednotka $\Rightarrow$ používa sa mF, μ F, nF alebo pF
- čím je vzdialenosť medzi platničkami väčšia, tým je kapacita kondenzátora menšia a čím je ich plocha väčšia, tým je kapacita väčšia (otočný kondenzátor) $\Rightarrow C = \epsilon \cdot \frac{S}{d}$ (ϵ – permitivita dielektrika)
- z grafu: práca potrebná na nabitie kondenzátora = $W = E_e = \frac{1}{2} UQ = \frac{1}{2} CU^2 = \frac{Q^2}{2C}$

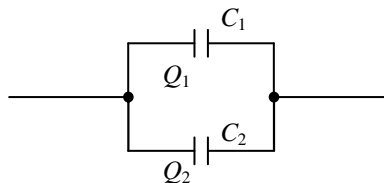

Spájanie kondenzátorov

1. paralelne:

- $U = \text{konšt.}$
- $Q = Q_1 + Q_2$
- $C = C_1 + C_2$
- zvýšenie celkovej kapacity

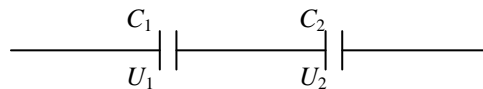
obr. 1 (paralelné zapojenie):

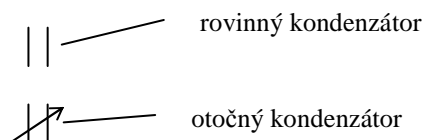
2. sériovo:

- $Q = \text{konšt.}$
- $U = U_1 + U_2$
- $U = \frac{Q}{C} \Rightarrow \frac{Q}{C} = \frac{Q}{C_1} + \frac{Q}{C_2} \Rightarrow \frac{1}{C} = \frac{1}{C_1} + \frac{1}{C_2}$
- zníženie celkovej kapacity

obr. 2 (sériové zapojenie):

obr. 3 (elektrické značky):

Statické silové polia

- porovnanie gravitačného a elektrického poľa:

Gravitačné pole	Elektrické pole
$F_g = \chi \frac{m_1 \cdot m_2}{r^2}$	$F_e = k \frac{Q_1 \cdot Q_2}{r^2}$
pôvod sily sa viaže na hmotnosť telesa	pôvod sily sa viaže na elektrický náboj telesa
neporovnateľne menšia ($\chi = 6,67 \cdot 10^{-11} \text{ N} \cdot \text{m}^2 \cdot \text{kg}^{-2}$)	neporovnateľne väčšia ($k = 9 \cdot 10^9 \text{ N} \cdot \text{m}^2 \cdot \text{C}^{-2}$)
môže byť iba príťažlivá	môže byť príťažlivá aj odpudivá
vzťah platí všeobecne pre všetky telesá	vzťah platí len pre bodový náboj
nezávisí od prostredia (χ je univerzálna konštanta)	závisí od prostredia ($k = \frac{1}{4\pi\epsilon}$)

ELEKTRICKÝ PRÚD

- elektrický prúd je usporiadaný tok voľných elektrónov

Vodič v elektrickom poli

- elektrostatická indukcia je jav, pri ktorom sa protilahlé časti povrchu vodiča vloženého do elektrického poľa zelektrizujú nábojom s rovnakou veľkosťou, ale opačným znamienkom (takto vzniknuté náboje častíc nazývame indukované náboje)
- elektrické tienenie – ak dáme do homogénneho poľa vodivý krúžok, v jeho vnútri sa nebude nachádzať elektrické pole (krúžok zároveň zdeformuje pole – **kvalitatívne ho zmení** a už to nie je homogénne pole)

Izolant v elektrickom poli

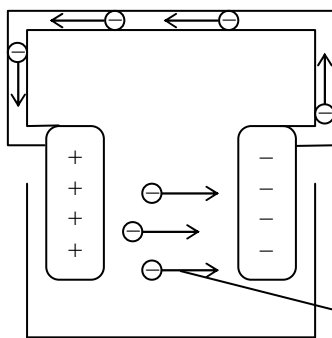
- zoslabuje elektrické pole
- izolanty (plasty, sklo, drevo, keramika) – valenčné elektróny sú oveľa pevnejšie viazané $\Rightarrow$ je oveľa ťažšie ich stáda dostať
- 100 % izolant ani vodič neexistuje
- v elektrickom poli nastáva polarizácia dielektrika (častice izolantu sa tak natočia, aby mali kladný a záporný pól) $\Rightarrow$ každá častica izolantu má vlastné elektrické pole, ktorého intenzita smeruje opačne než intenzita veľkého poľa $\Rightarrow$ zoslabuje výsledné pole
- relatívna permitivita - $\epsilon_r = \frac{\vec{E}_e}{E}$ (E_e je intenzita pôvodného poľa, E je intenzita výsledného poľa)

Elektrický prúd

- I [1 A]
- usporiadaný tok voľných elektrónov
- $I = \frac{\Delta Q}{\Delta t}$
- dočasný prúd – iba nabitie platničky, ktoré sa po krátkom čase vybijú – nemá praktický význam
- technický smer toku elektrického prúdu – opačne než v skutočnosti – od kladného náboja k zápornému
- meriame ho ampérmetrom

Elektrický zdroj

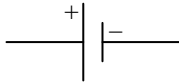
- vznik trvalého elektrického prúdu
- monočlánok alebo akumulátor

tento pohyb záporne nabitých častíc k zápornej elektróde spôsobujú neelektrostatické sily a zabezpečujú tak obnovovanie prúdu

- elektromotorické napätie = $U_e = \frac{\text{práca neelektrostatických síl}}{\text{náboj}} = \frac{W_z}{Q}$
- pôvod neelektrostatických síl:
  - elektrochemický zdroj – galvanické články – je tu elektrolyt (NH_4Cl), kladná elektróda (uhlík) a záporná elektróda (zinkový obal) a prebieha tu chemická reakcia
  - fotoelektrický zdroj – fotočlánok – pri osvetlení sa dodáva energia a nastáva rozdiel potenciálov $\Rightarrow$ napätie
  - termoelektrický zdroj – termočlánok – na základe rozdielu teplôt sa uvoľňuje rôzne množstvo elektrónov $\Rightarrow$ rôzne napätie (nádoby s vodou a ľadom spojené med'ovým drôtom a konštantánom, ktoré sú na koncoch spojené)

- d) elektrodynamický zdroj – princíp elektromagnetickej indukcie (alternátory, dynamá – generátory) – stator a rotor
- e) van de Graaffov generátor – nemá praktické využitie
- v elektrických schémach značíme elektrický zdroj takto (ak je silnejší, alebo je to akumulátor, symbol je tri krát za sebou):

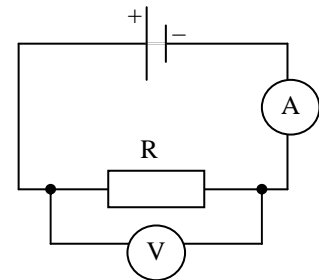
ELEKTRICKÝ PRÚD V KOVOCH

Elektrónová vodivosť kovov

- v kovoch sa nachádza elektrónový plyn (voľné rozptýlené elektróny), ktorý umožňuje tok elektrického prúdu
- obyčajne prebieha v kovoch tepelný pohyb – častice sa chaoticky pohybujú rýchlosťou $10^5 - 10^6 \text{ m} \cdot \text{s}^{-1}$
- keď dáme kov do poľa, elektróny sa začínajú usporiadať pohybovať smerom ku kladnej elektróde rýchlosťou $10^{-6} - 10^{-4} \text{ m} \cdot \text{s}^{-1}$
- tok elektrónov v kovoch však ešte nie je úplne objasnený (svetlo sa predsa zapáli skoro hneď po zapnutí vypínača $\Rightarrow$ elektróny netečú vodičom ako prúd vody v potrubí, ale iba odovzdávajú impulz a uvedú do pohybu ostatné elektróny alebo niečo v tom zmysle)

Ohmov zákon

- pri toku elektrického prúdu musíme sledovať 3 veličiny – elektrické napätie (U [1 V]), elektrický prúd (I [1 A]) a elektrický odpor (R [Ω])
- elektrický odpor vysvetľujeme tým, že elektrický plyn pri svojom pohybe naráža na ióny kryštálovej mriežky kovu a elektrická energia sa mení na nežiaduce teplo $\Rightarrow$ vyjadruje straty
- vzťah medzi 3 základnými veličinami vyjadruje Ohmov zákon:
  - $R = \frac{U}{I}$
  - elektrický prúd I je priamo úmerný napätiu U medzi koncami vodiča

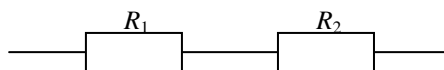

- Davyho zákon: $R = \rho \frac{l}{S}$
- merný elektrický odpor ρ [$\Omega \cdot \text{m}$] určuje aký elektrický odpor kladie vodič dĺžky 1 m s prierezom 10^{-6} m^2 (1 mm^2)
- závislosť elektrického odporu od teploty – $R_t = R_0 (1 + \alpha \Delta T)$
- vodivosť – $G = \frac{1}{R}$ [$1 \Omega^{-1} = 1 \text{ Siemens} = 1 \text{ S}$]
- merná elektrická vodivosť – $\gamma = \frac{1}{\rho}$ [$\Omega^{-1} \cdot \text{m}^{-1} = \text{S} \cdot \text{m}^{-1}$]
- zapojenia odporov:

A. sériové:

- zvyšovanie celkového odporu

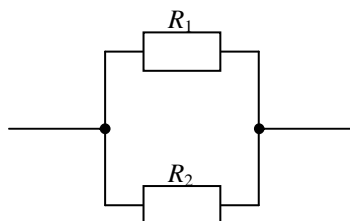
1. $R = R_1 + R_2$
2. $I = \text{konšt.}$
3. $U = U_1 + U_2$
4. $\frac{R_1}{R_2} = \frac{U_1}{U_2}$

B. paralelné:

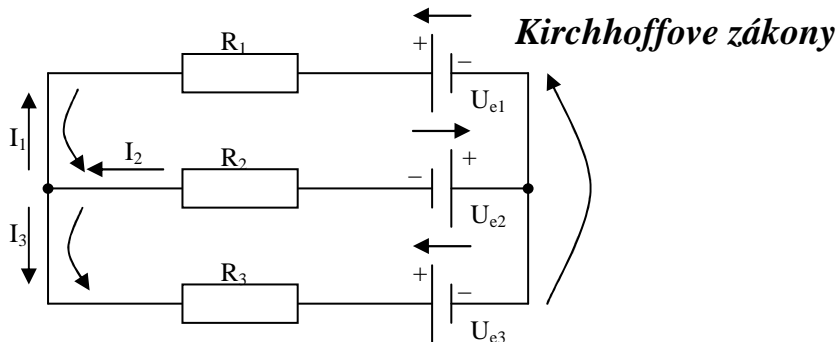
- znižovanie výsledného odporu

1. $\frac{1}{R} = \frac{1}{R_1} + \frac{1}{R_2}$
2. $U = \text{konšt.}$
3. $I = I_1 + I_2$
4. $\frac{R_1}{R_2} = \frac{I_2}{I_1}$

Ohmov zákon pre uzavretý obvod

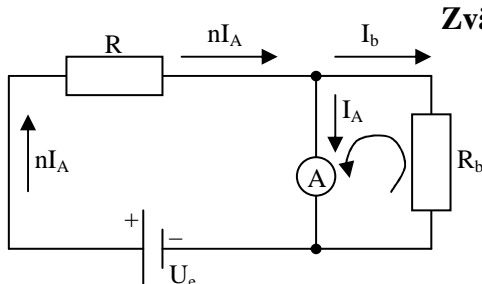
- každý zdroj má svoj vnútorný odpor $\Rightarrow E_z = E + E_i \Rightarrow U_e \cdot Q = U \cdot Q + U_i \cdot Q \Rightarrow U_e = U + U_i$ (U je svorkové napätie)
- $I = \frac{U_e}{R + R_i}$
- iba ak $R_i \ll R$, môžeme povedať $U_e = U$
- skratový prúd $= I_{\max} = \frac{U_e}{R_i}$

1. súčet prúdov do uzla vtekajúcich sa rovná súčtu prúdov z uzla vytekajúcich $\Rightarrow I_2 = I_1 + I_3$ ($-I_1 - I_3 + I_2 = 0$ A – prúdy vtekajúce sa značia kladným znamienkom a prúdy vytekajúce záporným znamienkom)
2. súčet elektromotorických napätí zdrojov sa rovná súčtu úbytku napätí na jednotlivých spotrebičoch:
  - $U_{e1} + U_{e2} = -I_1R_1 - I_2R_2$
  - $-U_{e2} - U_{e3} = I_2R_2 + I_3R_3$
  - dostávame (aj s prvým zákonom) tri rovnice, s ktorých môžeme vypočítať tri neznáme

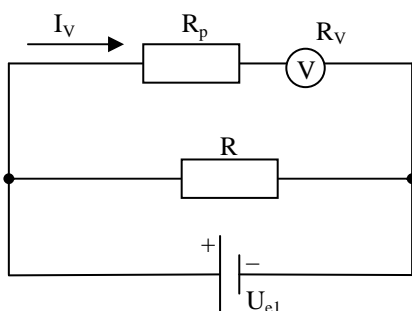
Praktické aplikácie Kirchhoffových zákonov

Zväčšenie rozsahu ampérmetra

- $nI_A - I_A - I_b = 0 \text{ A} \Rightarrow I_b = (n - 1)I_A$
- $R_A I_A - R_b I_b = 0 \text{ V} \Rightarrow R_A I_A - I_A (n - 1)R_b = 0 \text{ V} \Rightarrow R_A = (n - 1)R_b \Rightarrow R_b = \frac{1}{n - 1} R_A$
- R_b je odpor bočníka

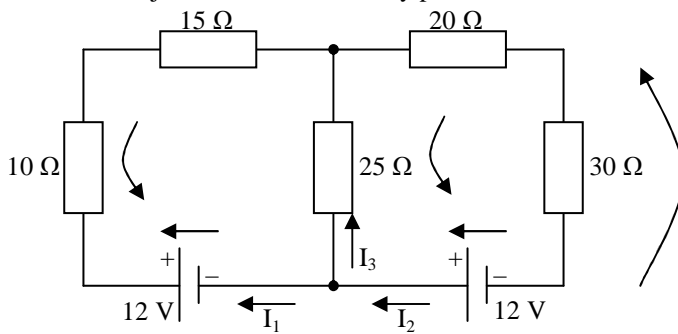
Zväčšenie rozsahu voltmetra

- $U_V = I_V R_V$
- $nU_V = I_V (R_p + R_V) \Rightarrow n(I_V R_V) = I_V R_p + I_V R_V \Rightarrow (n - 1)R_V = R_p$

Príklady na Kirchhoffove zákony

1. Sformulujte Kirchhoffove zákony pre tento obvod:

$$\begin{aligned} -I_1 - I_3 + I_2 &= 0 \text{ A} \\ -12 &= 25 I_3 - 15 I_1 - 10 I_1 \\ -12 &= -30 I_3 - 20 I_2 - 25 I_3 \end{aligned}$$

Práca a výkon v obvode s konštantným prúdom

- usporiadaný pohyb voľných častíc s nábojom v uzavretom obvode súvisí s konaním práce neelektrostatických síl vnútri zdroja a elektrostatických síl vo vonkajšej časti obvodu
- keď sa z jednej svorky premiestnia častice s celkovým nábojom Q vonkajšej časti obvodu na druhú svorku zdroja, vykonajú sily elektrického poľa prácu $W = U Q$
- ak je prúd v obvode konštantný, platí $Q = I t$, a teda aj $W = U I t$ (táto práca sa nazýva práca vo vonkajšej časti obvodu)
- keď má vonkajšia časť obvodu celkový odpor R , platí aj $W = R I^2 t = \frac{U^2}{R} t$
- práca spojená s prenosom častíc vo vonkajšej časti obvodu sa prejaví zahriatím vodiča, jeho pohybom alebo inou zmenou
- za predpokladu, že je vodič je v relatívnom pokoji, pozorujeme iba teplotné zmeny – zmeny vnútornej energie vodiča
- mierou zmeny tejto vnútornej energie je Joulovo teplo: $Q = W = U I t = R I^2 t = \frac{U^2}{R} t$
- Joulovo teplo sa v praxi využíva napr. v konštrukcii meracích prístrojov, tavných poističiek, elektrických pecí, žehličiek, infražiaričov a kde je nežiadúce, používa sa účinné chladenie
- pri premiestnení častíc s celkovým nábojom Q vo vnútri zdroja vykonávajú neelektrostatické sily prácu $W_z = U_e Q$, kde U_e je elektromotorické napätie zdroja
- $W_z = U_e Q = U_e I t = R I^2 t = \frac{U_e^2 t}{R + R_i}$
- výkon zdroja $P_z = \frac{W_z}{t} = U_e I = \frac{U_e^2}{R + R_i} = (R + R_i) I^2$
- výkon konštantného prúdu I vo vodiči $P = \frac{W}{t} = U I = \frac{U^2}{R} = R I^2$ – tento výkon sa tiež nazýva príkon spotrebiča [W]
- účinnosť konštantného prúdu $\eta = \frac{W}{W_z} = \frac{P}{P_z}$
- $W = P t \Rightarrow 1 \text{ J} = 1 \text{ W} \cdot \text{s}$ (wattsekunda); $1 \text{ kW} \cdot \text{h} = 1000 \text{ W} \cdot \text{h} = 3\,600\,000 \text{ W} \cdot \text{s}$

ELEKTRICKÝ PRÚD V POLOVODIČOCH**Polovodič**

- za normálnych podmienok sú nevodiče, ale za špecifických podmienok (dodanie energie – röntgenové žiarenie, UV žiarenie, slnečné žiarenie, rádioaktívne žiarenie, zahriatie – alebo prímesy) sa stávajú vodivými
- prvými polovodičmi sú prvky IV.A skupiny – C, Si, Ge
- v súčasnosti sú polovodičmi najrôznejšie zlúčeniny (oxidy, sulfidy, ...), dokonca aj organické (hemoglobín, chlorofyl)
- merný elektrický odpor kovov sa zvyšuje spolu s teplotou (dost' pomaly), zatiaľ čo u polovodičov sa so zvyšujúcou sa teplotou merný elektrický odpor prudko znižuje (tým pádom sa zvyšuje vodivosť G)
- termistor:
  - súčiastka, v ktorej sa meraním odporu dá určiť teplota (presnosť až 10^{-3} K)

- dá sa ním merať napr. aj rýchlosť prúdenia tekutín (rýchlosť jeho ochladzovania závisí od rýchlosti pretekania tekutín)
- používa sa na ochranu niektorých spotrebičov – so zahrievaním spôsobeným pretekaním prúdu sa jeho odpor znižuje, a preto sa napätie na spotrebiči zvyšuje pomalšie a spotrebič je chránený
- rozdelenie polovodičov:
  - vlastné – sú čisté, nemajú žiadnu prímies
  - nevlastné (prímiesové) – sú do nich v malom percente primiešané atómy iných prvkov

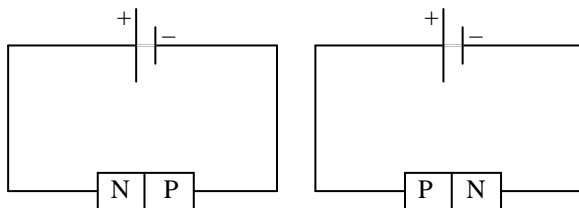
Vlastné polovodiče

- napr. čistý C, Si, Ge
- je tu kovalentná väzba, už pri izbovej teplote sa môžu uvoľniť elektróny, ale je ich málo
- generácia – vznik páru voľný elektrón – diera (elektrón sa odtrhne, má záporný náboj, ale zanechá za sebou diery, ktorá má v podstate kladný náboj a tiež pôsobí ako prenášať elektrického prúdu $\Rightarrow I = I_e + I_d$)
- rekombinácia – zánik páru voľný elektrón – diera

Nevlastné (prímiesové) polovodiče

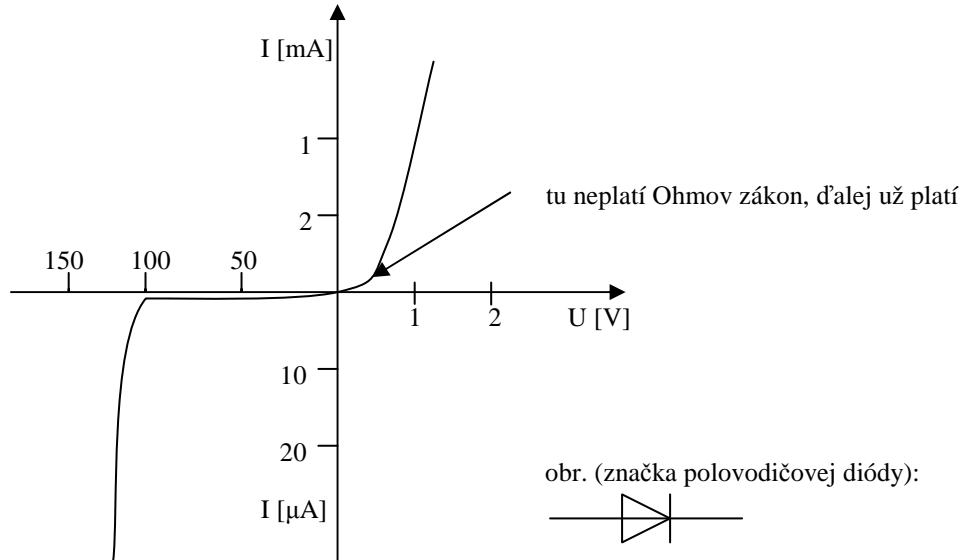
- dôležitejšia skupina, viac sa využíva
- podstata:
  - do čistých prvkov IV.A skupiny primiešame prvky III.A (In, Ga) alebo V.A skupiny (Sb, P)
  - získame tak zliatiny s prevládajúcimi dierami alebo prevládajúcimi elektrónmi:
    - prvky III.A skupiny majú len 3 valenčné elektróny, a preto im bude chýbať na väzbu s prvkom IV.A skupiny 1 elektrón, čo sa prejaví vznikom diery $\Rightarrow$ majoritné sú diery $\Rightarrow I_d > I_e \Rightarrow$ typ polovodiča P (pozitívny)
    - prvky V.A skupiny majú až 5 valenčných elektrónov, a preto im bude pri väzbe s prvkom IV.A skupiny 1 elektrón prevyšovať $\Rightarrow$ majoritné sú elektróny $\Rightarrow I_e > I_d \Rightarrow$ typ polovodiča N (negatívny)
  - donory sú buď elektróny alebo diery – vždy to, čo prevažuje
- pokiaľ k sebe pripojíme P a N polovodič, na ich prechode je značný odpor:
  - pri difúzii voľných elektrónov z N do P zostanú v časti N v okolí prechodu nevykompenzované kladné ióny donorov a v časti P sa vytvárajú nevykompenzované záporné ióny akceptorov
  - prítomnosť týchto iónov vytvára elektrické pole, ktoré pri určitej intenzite zabraňuje prechodu ďalších voľných nabitých častíc $\Rightarrow$ je tu veľký odpor
  - praktické využitie – polovodičová dióda:
    - ak ju zapojíme do obvodu N časťou na kladnú elektródu, neprepúšťa elektrický prúd, lebo potenciálová bariéra sa ešte viac zväčšuje vplyvom elektrického poľa zdroja $\rightarrow$ **záverný smer** $\rightarrow$ **záverný prúd (prevláda rekombinácia)**
    - pokiaľ ju zapojíme N časťou na zápornú elektródu, potenciálová bariéra sa veľmi zmenší vplyvom elektrického poľa zdroja a dióda prepúšťa prúd $\rightarrow$ **priepustný smer** $\rightarrow$ **priepustný prúd (prevláda generácia)**

obr. (vľavo je **záverný smer** a vpravo je **priepustný smer**):

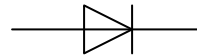

- ak vonkajšie napätie prekročí istú kritickú hodnotu danú kvalitou prechodu PN, nastane lavínové tvorenie voľných častíc s nábojom $\Rightarrow$ prudký pokles elektrického odporu $\Rightarrow$ prudké zväčšenie elektrického prúdu (tento jav môže spôsobiť prehriatie a tým aj poškodenie prechodu PN)
- využitie – **nelineárna závislosť napätia od prúdu** (neplatí ohmov zákon)
- graf závislosti prúdu prechádzajúceho polovodičovou diódou a napätia na dióde sa nazýva **voltampérová charakteristika polovodičovej diódy** (môžeme ju tiež nazvať usmerňovačom):
  - zvyšovaním napätia na dióde zapojenej v priepustnom smere sa prúd rýchlo zväčšuje, ale dióda sa môže prechodom príliš veľkého prúdu poškodiť $\Rightarrow$ vyznačuje sa na nej maximálna hodnota priepustného prúdu
  - pri zapojení diódy v **závernom smere** prechádza diódou malý **záverný prúd** a po prekročení kritickej hodnoty sa prúd prudko začne zväčšovať

obr. (voltampérová charakteristika polovodičovej diódy):

obr. (značka polovodičovej diódy):

Tranzistorový jav

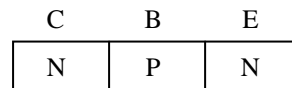
- tranzistor je polovodičová súčiastka s dvoma PN prechodmi
- môžeme ju inak nazvať aj zosilňovač
- báza tranzistora je veľmi tenká
- so spoločným:

1. emitorom (E) – zosilňuje napätie
2. kolektorom – zosilňuje prúd
3. bázou – zosilňuje výkon

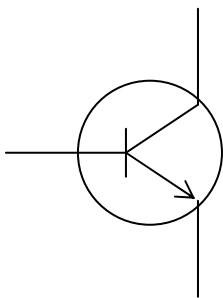
- tranzistor so spoločným emitorom (najčastejšie zapojenie):

- elektróny sú z báze obvodu priťahované kladným potenciálom do kolektorového obvodu injekciou cez tenkú bariéru P a podieľajú sa na prechode prúdu tu
- malým báзовým prúdom I_B ovládame veľký kolektorový prúd I_C
- prúdový zosilňovací činiteľ - $\beta = \left(\frac{\Delta I_C}{\Delta I_B} \right)_{U_{CE} = \text{konšt.}}$

obr. (tranzistor):

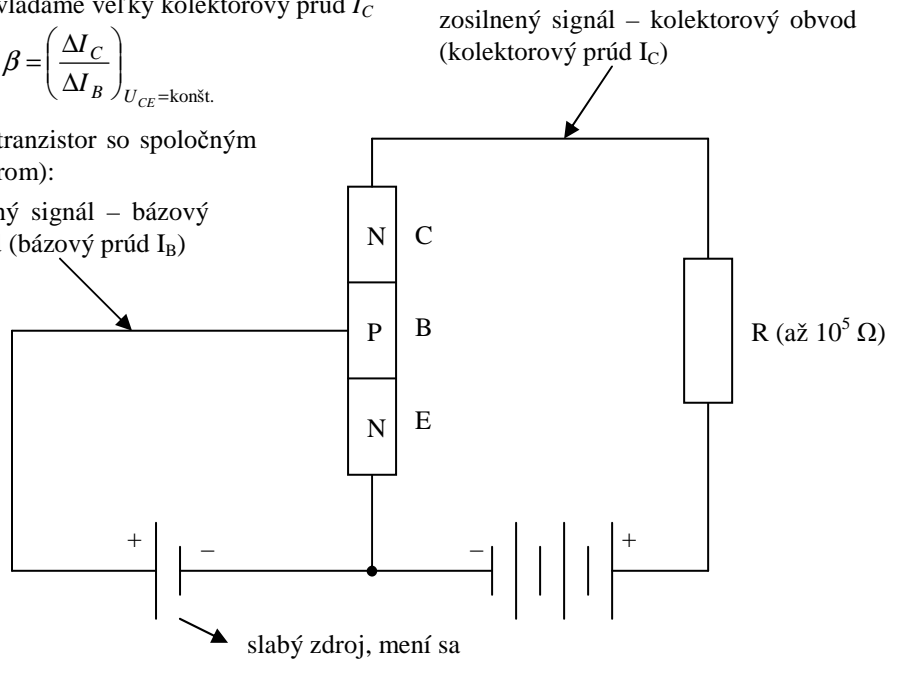

obr. (značka tranzistora):

obr. (tranzistor so spoločným emitorom):

vstupný signál – báзовý obvod (báзовý prúd I_B)

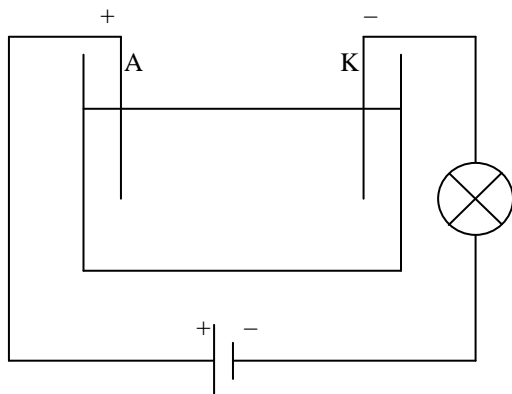

ELEKTRICKÝ PRÚD V ELEKTROLYTOCH

Elektrolytický vodič

- v kovoch **vedú elektrický prúd** elektróny, v polovodičoch elektróny a diery a v kvapalinách **voľné ióny – katióny a anióny**
- kladná elektróda sa nazýva anóda a záporná elektróda sa nazýva katóda
- pokiaľ zapojíme do elektrického obvodu destilovanú vodu, prúd neprechádza, ale keď do nej pridáme kyselinu, soľ alebo hydroxid, prúd začne po krátkom čase prechádzať (obr.)
- v kvapaline dochádza k elektrolytickej disociácii pridanej látky:
  - $\text{NaCl} \rightarrow \text{Na}^+ + \text{Cl}^-$
  - $\text{H}_2\text{SO}_4 \rightarrow \text{H}^+ + \text{HSO}_4^- \rightarrow 2\text{H}^+ + \text{SO}_4^{2-}$
  - $\text{KOH} \rightarrow \text{K}^+ + \text{OH}^-$
- po pridaní príslušnej látky sa kvapalina naďalej nazýva elektrolyt a vedie elektrický prúd

obr.:

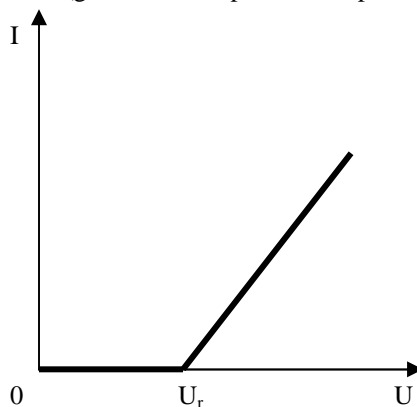

Závislosť prúdu v elektrolyte od napätia

- trvalý prúd v elektrolyte vzniká až keď prekročíme isté medzné napätie U_r , nazvané **rozkladné napätie**, potom sa prúd s napätím lineárne zväčšuje
- rozkladné napätie je pre každý elektrolyt rozdielne, nastáva, keď sa elektródy obalia iónmi s opačným nábojom

$$I = \frac{U - U_r}{R}$$

Obr. (graf závislosti prúdu od napätia v elektrolyte):

Faradayove zákony elektrolýzy

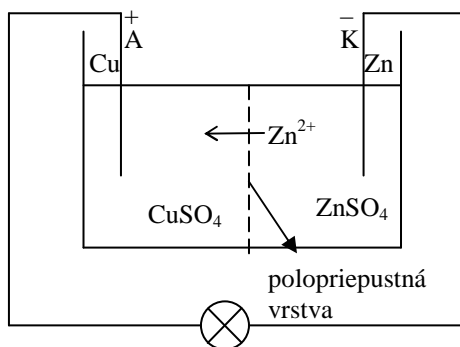
- hmotnosť vylúčenej látky je priamo úmerný prechádzajúcemu prúdu a času, za ktorý prechádza
- $m = A \cdot Q = A \cdot I \cdot t$ (prvý Faradayov zákon)
- A [$\text{kg} \cdot \text{C}^{-1}$] – elektrochemický ekvivalent látky
- $A = \frac{1}{F} \frac{M_m}{\nu}$ (druhý Faradayov zákon)
- ν – mocnosť
- $F = 96\,520 \text{ C} \cdot \text{mol}^{-1}$ – Faradayova konštanta – hovorí, že treba 96 520 C náboja, aby sa vylúčil 1 mol látky

- po dosadení získavame: $m = \frac{M_m}{F \cdot \nu} \cdot I \cdot t$

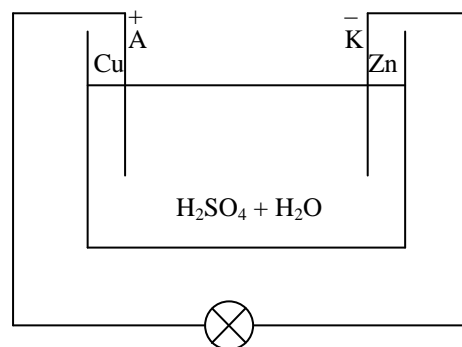
Galvanické články

- sú to zdroje jednosmerného napätia
- 2 elektródy (rôzny materiál) + elektrolyt
- **Voltov článok:**
  - elektrolyt je $\text{H}_2\text{SO}_4 + \text{H}_2\text{O}$, jedna elektróda je zinková a druhá medená
  - zinok reaguje rýchlejšie (rýchlo sa uvoľňuje Zn^{2+}) $\Rightarrow$ zinková elektróda je katóda
  - meď reaguje oproti zinku pomalšie (ušľachtilý kov) $\Rightarrow$ medená elektróda je anóda
  - zápis: $\text{Zn}^- (\text{H}_2\text{SO}_4 + \text{H}_2\text{O}) \text{Cu}^+$
  - tento článok je **polarizačný** – po zapojení do elektrického obvodu sa zmení jeho polarita, lebo elektrolýzou, ktorá prebieha v jeho vnútri, sa medená elektróda pokrýva vodíkovými bublinami a vzniká **polarizovaný článok**, ktorého zápis je: $\text{Zn}^+ (\text{H}_2\text{SO}_4 + \text{H}_2\text{O}) \text{H}_2^-$
  - napätie klesá, prúd je nestály $\Rightarrow$ nemá praktické využitie
- **Daniellov článok:**
  - vznik **elektrickej dvojvrstvy:**
    - roztok $\text{Zn} + \text{ZnSO}_4 + \text{H}_2\text{O}$: do roztoku sa uvoľňujú ďalšie ióny $\text{Zn}^{2+} \Rightarrow$ kov sa nabíja záporne a roztok kladne
    - roztok $\text{Cu} + \text{CuSO}_4 + \text{H}_2\text{O}$: z roztoku sa na kov vylučujú ióny $\text{Cu}^{2+} \Rightarrow$ kov sa nabíja kladne a roztok záporne
  - zinok sa rozpúšťa v roztoku ZnSO_4 , preniká polopriepustnou vrstvou a reaguje s CuSO_4
  - $\text{CuSO}_4 + \text{Zn}^{2+} \rightarrow \text{ZnSO}_4 + \text{Cu}^{2+}$
  - A: $\text{Cu}^{2+} + 2\text{e}^- \rightarrow \text{Cu}^0$ (redukcia)
  - K: $\text{Zn}^0 - 2\text{e}^- \rightarrow \text{Zn}^{2+}$ (oxidácia)
- **suchý (salmiakový) článok:**
  - C^+ (NH_4Cl v škrobovom maze) Zn^-
  - uhlíková anóda je obalená zmesou burelu a koksu
  - v asfalte, aby nevytiekla
  - $\text{MnO}_2 + \text{C}$ – depolarizátory
- **olovený akumulátor:**
  - 2 olovené elektródy v H_2SO_4
  - $\text{Pb}^- (\text{H}_2\text{SO}_4 + \text{H}_2\text{O}) \text{PbO}_2^+$
  - nabíjanie: $2\text{PbSO}_4 + 2\text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{Pb}^0 + 2\text{H}_2\text{SO}_4 + \text{PbO}_2$
  - vybíjanie – opačná reakcia
  - PbO_2 je červený
  - hustota H_2SO_4 je mierou nabitia akumulátora
- **Ni, Fe akumulátor:**
  - nabíjanie: $\text{Fe}(\text{OH})_2 + 2\text{Ni}(\text{OH})_2 \rightarrow \text{Fe}^0 + 2\text{Ni}(\text{OH})_3$
  - napätie nesmie klesnúť pod 1,8 V, lebo sa už nedá dobiť
- metalurgia – výroba kovov
- galvanostégia – pokovovanie
- elektrolýza – rozklad látok prechodom elektrického prúdu
- korózia – porušenie povrchu kovu chemickým alebo elektrochemickým pôsobením

obr. (Daniellov článok):

obr. (Voltov článok):

ELEKTRICKÝ PRÚD V PLYNOCH A VO VÁKUU

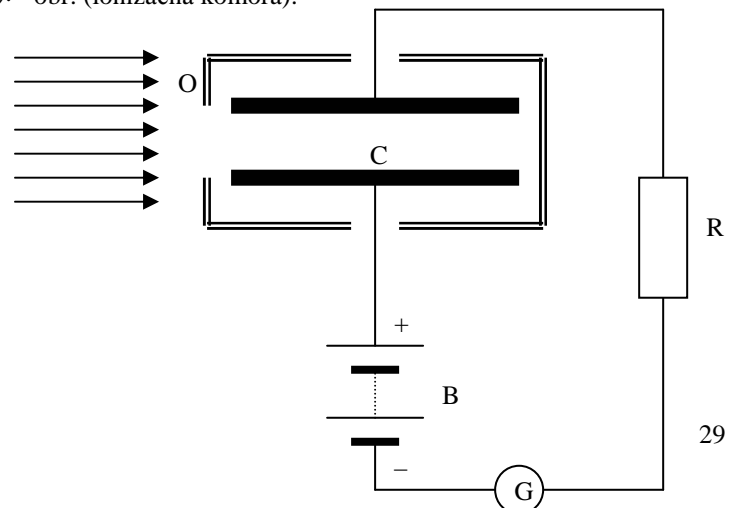
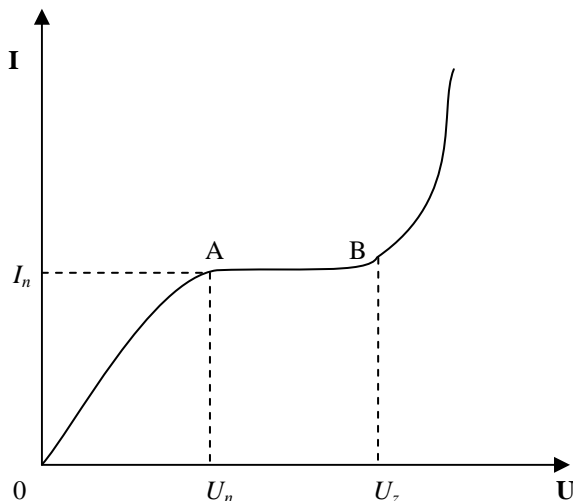
Ionizácia plynov

- elektrický prúd môžu viesť aj plyny za predpokladu, že budú obsahovať voľné častice s nábojom
- ionizácia:
  - uvoľnenie elektrónov z neutrálnych atómov pridaním energie (vyvoláva sa nárazom)
  - ionizačná energia I [eV] ($1\text{eV} = 1,602 \cdot 10^{-19} \text{ J}$)
  - okrem dvojice kladný ión-elektrón sa môžu tvoriť aj záporné ióny ($\rightarrow$ elektronegatívne prvky)
- rekombinácia – dvojice opačne nabitých častíc sa spájajú do neutrálnych molekúl
- aby bol plyn vodivý, musí prevládať ionizácia nad rekombináciou
- elektrický prúd v plynach je spôsobený usporiadaným pohybom voľných elektrónov a iónov a nazýva sa výboj:
  1. nesamostatný – po odstránení ionizátora prúd zaniká
  2. samostatný:
    - elektrické pole urýchľuje utvorené ióny, a tie ionizujú samostatne ďalej
    - nastáva pri zápalnom napätí
- výboj je buď tlejivý (málo intenzívny), alebo iskrivý (na základe elektrostatickej indukcie – napr. blesk)

Voltampérová charakteristika výboja

- **ionizačná komora:**
  - platňový kondenzátor C , ktorý je izolovane umiestnený v kovovej škatuli s okienkom O pre pôsobiaci ionizátor a pripojený cez galvanometer G a ochranný rezistor R na zdroj napätia B
  - so zväčšovaním napätia na platniach kondenzátora sa zväčšuje aj prúd
  - pri malých napätiach prevláda rekombinácia a iba malé percento iónov sa dostane na platne kondenzátora; keď sa napätie zväčšuje, elektrické pole urýchli ióny a elektróny tak, že nestačia rekombinovať, ale čoraz vo väčšom počte zanikajú zachytením sa na platničkách
  - pri napätí U_n , keď sú všetky ióny utvorené ionizátorom zachytené platňami, nazývame prúd I_n nasýteným
  - ďalšie pozvoľné zvyšovanie napätia nespôsobuje zvyšovanie prúdu, samostatný výboj nastáva pri oveľa vyššom napätí – pri zápalnom napätí
  - prechod z nesamostatného na samostatný výboj nazývame elektrický prizeraz plynu
- **voltampérová charakteristika elektrického náboja** – graf závislosti prúdu I elektrického výboja od napätia U medzi elektródami
- charakter samostatného výboja v plynach závisí od chemického zloženia plynu, jeho teploty, tlaku, kvality elektród, od ich vzdialenosti, od stupňa ionizácie a parametrov obvodu, v ktorom je vodivý plyn zapojený
- elektrický výboj býva väčšinou sprevádzaný svetelnými a zvukovými efektmi
- elektrický výboj prebieha odlišne v závislosti od hodnoty prúdu:
  - nízke hodnoty prúdu $\rightarrow$ **tlejivý elektrický výboj** (slabé svetielkovanie plynu) $\rightarrow$ tlejivky
  - väčšie hodnoty prúdu – elektródy sa dopadaním iónov rozžeravia, stávajú sa ionizátormi (tepelná ionizácia), teplota sa zvyšuje až na 6000 K a napätie medzi elektródami klesá $\rightarrow$ **oblúkový výboj** (elektrický oblúk) $\rightarrow$ žiarivky
- najintenzívnejšie výboje – krátkodobé, tlak sa zvyšuje na desiatky Mpa a teplota na 10^5 K $\rightarrow$ **iskrový výboj** (elektrická iskra)
- **koróna** – v blízkosti vodičov vo vzduchu, ktoré sú pod vysokým napätím a dostatočne od seba vzdialené

obr. (voltampérová charakteristika elektrického výboja):   obr. (ionizačná komora):

Katódové žiarenie

- vývoj elektrického výboja môžeme sledovať vo výbojovej trubici, ktorá je pripojená k výveve, aby sa mohol tlak spojiť meniť
- pri dosiahnutí tlaku asi 670 Pa sa v trubici objaví tlejivý výboj s charakteristickými znakmi:
  - takmer celá trubica je zaplnená svietiacim plynom červenej farby (tzv. **anódové svetlo**), ktoré je od modrastého **katódového svetla** oddelené tmavým priestorom
  - v tesnej blízkosti katódy je tenká svietiaci vrstva a pred ňou slabo svietiaci vrstva, ktorá sa kontrastne javí ako tmavá
- výboje sa tvoria v oblasti katódy, kde je prudká zmena elektrického potenciálu, kladné ióny sa veľmi rýchlo urýchľujú a dopadom na katódu vyvolávajú uvoľnenie elektrónov z kovu katódy
- elektróny postupujú k anóde a ionizujú molekuly zriadeného plynu, čím sa tvoria nové elektróny a kladné ióny
- počet voľných sa vzdialenosťou od katódy k anóde zväčšuje (elektrónová lavína)
- anódové svetlo vzniká pôsobením voľných elektrónov na atómy plynu a jeho farba závisí od použitého plynu a jeho tlaku v trubici
- vývojové trubice (uprostred vhodne zúžené) s anódovým svetlom sú vhodnými zdrojmi svetla na spektrálne účely; rovnako sa používajú na reklamu, lebo anódové svetlo sleduje všetky zakrivenia trubice
- pri ďalšom zriedovaní vzduchu v trubici sa tmavé priestory rozširujú, intenzita svetla sa znižuje, až pri tlaku asi 2,5 Pa anódové svetlo zmizne
- trubicou však ďalej preteká elektrický prúd, ale elektróny vyletujú takmer kolmo z katódy a takmer bez zrážok dopadajú na anódu, ktorú zohrievajú a spôsobujú žltozelené svetielkovanie sklenenej trubice
- **tok elektrónov z katódy vo vyčerpanej trubici nazývame katódové žiarenie**
- v praxi sa zo súboru letiacich elektrónov vymedzuje úzky zväzok, ktorý sa nazýva **elektrónový lúč**
- s elektrónovými lúčmi sa pracuje takmer výlučne vo vákuu, majú špecifické vlastnosti a mnohostranné praktické využitie:
  1. ionizujú vzduch a ostatné plyny (tak sa získavajú ióny pre urýchľovače)
  2. miesto dopadu sa zohrieva (tavenie kovov, zváranie elektrónovým lúčom)
  3. prenikajú veľmi tenkými materiálmi a rozptyľujú sa (niektoré sa tiež odrážajú od povrchu $\Rightarrow$ skúmanie povrchu pevných látok)
  4. spôsobujú svetielkovanie látok ($\rightarrow$ obrazovky, pôsobia chemicky na fotografický materiál)
  5. vyvolávajú neviditeľné röntgenové žiarenia, ak dopadajú na kovové materiály s veľkou relatívnou atómovou hmotnosťou ($\rightarrow$ vyšetrenia častí ľudského tela, zisťovanie štruktúry kryštálov, ...)
  6. vychyľujú sa v elektrickom a magnetickom poli ($\rightarrow$ prístroje s obrazovkou na záznam dynamických procesov)

Termoemisija elektrónov

- **uvoľňovanie elektrónov z povrchu pevných alebo kvapalných telies pri vysokej teplote nazývame termoemisija** (uvoľňujú sa, lebo dostanú ožiarením kinetickú energiu potrebnú na opustenie povrchu)
- mierou najmenej energie potrebnej na uvoľnenie elektrónu z kovu je **výstupná práca W** ; hodnota tejto veličiny závisí od druhu kovu, čistoty jeho povrchu a môže ju ovplyvniť aj elektrické pole, v ktorom je kov
- termoemisija elektrónov sa prakticky využíva pri činnosti elektrónok – v nich sa priamo alebo nepriamo žeraví katóda a prúd elektrónov od katódy k anóde v elektrickom poli sa riadi mriežkami, čo sú elektródy, ktoré sa vkladajú medzi anódu a katódu
- najvýznamnejšou vákuovou elektrónkou je **obrazová elektrónka (obrazovka)**:
  - dokonale vyčerpaná sklenená trubica, ktorá má prednú stenu zvnútra pokrytú vrstvou ZnS s nepatrným množstvom Ag – to je **tiendidlo obrazovky**
  - zdrojom elektrónov je rozžeravené vlákno katódy obklopené radiacou elektródou obrazovky (tzv. Wehneltov valec) s malým kruhovým otvorom
  - elektróny vyletujú cez valec v podobe elektrónového lúča a sú urýchľované elektrickým poľom, ktoré je medzi katódou a dvoma anódami
  - potom sa elektrónový lúč dostáva do priestoru vychyľovacieho systému obrazovky, čo sú dva páry vychyľovacích doštičiek, ktoré postupne svojím elektrickým poľom vychyľujú elektrónový lúč do zvislého smeru a vodorovného smeru

- takto upravený lúč sa ešte urýchlíuje urýchľovacou anódou a dopadá na tienidlo obrazovky, kde vyvolá svetielkovanie zasiahnutého miesta
- použitie obrazovky je veľmi rozmanité – umožňuje nám každodenne sledovať dianie na Zemi aj mimo nej
- časť fyziky, ktorá využíva poznatky o vlastnostiach elektrónu a jeho pohyboch v elektrickom a magnetickom poli, dostala priliehavý názov **elektronika**